

COLUMBIA LIBRARIES OFFSITE

1000269360

THE LIBRARIES
COLUMBIA UNIVERSITY

GENERAL LIBRARY

22 271 371

A

HAZAI BÖLCSESZET

JELENE.

Alia: Edegyi János

— — — Aliusque et idem.

Hor. Carmen seculare.

Emberi Lib. János
János János

SÁROSPATAK,

NYOM. A FŐISKOLA BETŰVEL. 1857.

B
4681
• H 8
E 74

571767

E l ő s z ó.

Jelen munka eleje (I—VIII) még a mult év folytán láta világot a Pesti Napló „Tárczá”jában, Kemény Zsigmond szerkesztése alatt. Most az egészre rá került a sor, s némely módosítással azótai mozgalmakat is beölelve, önállóan jelenik meg.

Halaszthatlan szó ez, „a hazai bölcsészet” tárgyában, melynek ugyancsak itt az ideje. Lehetlen volt benne kettőt mellőzni: polemikus hangot és éles csúfot. Mégis az egész irat utoljára engesztelő. Mert többre van becsülve benne a tudomány mint a felek, az élet mint a tan, az ész mint a név. Egyuttal célja is eléggé méltó; a mennyiben a nemzet szellemi életének multjára, gondolat és eszmevilágára van benne utasítás, s úgy kérve a végeredmény a lehető hazai bölcsészetben.

Ha szabad emlékeztetni az irodalom ismerőit, nem első ízben teszek így. Csakhogy ezelőtt a képzelődés megyéje volt a mező, azaz a költészet; most a gondolkodásé, azaz a bölcsészet. Vajha sikerülne a kísérlet! Akkor nem maradna többé pusztá remény vagy szó a bölcsészetnek meghonosulása. Mivelhogy erre az általam kijelölt s javasolt mód és uton kívül semmi kilátás: erős hitem.

És midőn ily határozottan nyilatkozom, ne vétessék másnak mint a meggyőződés hangjának, mert nem hiszem hogy köztünk valaki ez iránt komolyabban elmélkedett volna, mint én.

Sárospatak, marc. 19. 1857.

Erdélyi János.

A HAZAI
B Ő L C S É S Z E T
J E L E N E.

I.

Mondják, mondogatják, hogy a bölcsészet egyike azon tudományoknak, melyek irodalmunkban legkevesbbé vannak művelve, ápolva. E nyilatkozat a mint egy részről vád akar lenni a magyar gondolkodás ellen, úgy más részről sajnálat a multra és buzdítás a jövőre nézve. Akár így, akár úgy, de ha igaz, el kell vállalni, és ha csakugyan hiány, ki kell pótolni. Azonban e hiány pótlására gondolván, lehetlen föl nem ötleni azon kivételes állapotnak, hogy a tulajdonképi bölcsészet művelése úgy, a mint tudományos fejlődésében történetileg előttünk készen van, nyílt ellentétben áll a mai kor jelenségeivel, melyek szerint a világ tudományosságát, ha nem visszatéríteni, de majdnem kizárólag a valárd (réal) ismeretekre szorítani, a bölcsészetet pedig mint nem életrevaló szobai tudósságot vagy mellőzni vagy legalább nem pártolni kevésbé titkolt akarat és terv, mint bármely időszakban is ennekelőtte.

Meghaladott kérdésül tekintvén azt: vajjon érdekelte-e a bölcészet mint tudomány, hogy ekkép hátrátétessék, mire tagadólag felelek; másfelül: adott-e rá okot a bölcészet, hogy legkisebb gyanu is támadhasson ellene, mire igennel válaszolok: csak annyit jegyzek meg, hogy a valárd isméretek iránti s az idealizmust visszatörő irány, szintén egyoldalú és ferde, melyet nem sokáig állhat ki az emberiség; mert eszménység nélkül legfőbb vigasztalótól látandja megfosztatni magát. Azonban ezekről szólni éppen nem czélom ezuttal. Nekem a magyar bölcészet művelése körül és iránt vizsgálódní feladatom; ennél maradni kötelességem; s teszem. —

Adjatok egy történeti könyvet a kezembe, hadd olvasom ki lapjairól: minő mozgalmak lehettek a magyar elmének a gondolkodás mezején, minő fordulatai szellemének az eszmék világában. Mert úgy hiszem, hogy ez igen szép tudomány és nem is lehet szebb, mint fölismerni azon nyomokat, melyeket gondolkozó eleink hagyhattak magok után a bölcészet országában. Vegyítették-e ők annyi hazai bánatot elmelkedéseikbe, mint vegyitünk mi, hogy legtisztább igyekezeteinkből is csak tépelődés, a mi ered úgy tudományos, mint egyéb műveltségi tekintetben; és külön és soknemű hátrálétünk okai felett tünődvén, a keserű idők emlékével szívünkben, azt hisszük eléggé keresztyéntelenül, hogy öseinkért lakolunk; s merengéseinkben nem tehetünk okosabbat mint az egyetemes művelődési kérdéseknél összevetni Mátyás és II. Lajos korszakát s Mohács terén találni fel magunkat, mikor aztán gondolkodásunk közé nemzeti fájdalom és költői buslakodás vegyül.

Nem akarom kinevetni a mult idők fájdalmaait; ezekben sok rejlik, mi lelket öl, de más oldalról sok, a mi emel is. Oly érzékenynek sem akarok láttatni, hogy még ma is folyvást a mult időkre sirjak, panaszozjak. Nem volt-e visszaélés, torzsalkodás, versenygés, elnyomás, kül és belháboru, és minden nemü rosz, mi a lelket, testet öli, sanyargatja, mindenütt a világon, és mégsem hibbant meg a szellemi erő? A mi eleink derék katonák voltak; lármás életet éltek hadban, békében. Ha semmi baj nem mutatkozott a végek felé: váraikban ettek, ittak, zsarnokoskodtak. A szegény huzta igáját akkor is, mint most, nálunk, mint másutt; s el lehet mondani, hogy nemzetünk olyan európai volt, mint más akármelyik; nem jobb, nem rosszabb, mint a többi; hódolva ugyanazon befolyásoknak, vitetve ugyanazon eszmék hatalma s ereje által; kitéve minden nagy mozgalomnak, mely a szellem országában kerekedett; s a mint látszik, a fogékonyság nem minden jele nélkül.

Ha mégis elmaradt, mi lehet annak valódi oka? Ugy hallottam közmondásképen, hogy a ki akar, lel okot. Mi, jó magyar emberekül, talán igen is akarunk lelni, s ez nem kerül sok munkába. Politikai vagy magán körülmények? Faj vagy égalji sajátság? Véralkat vagy neveltetés? Tudományos intézetek s pártolók hiánya? Hanyagság, vagy velőbeli szegénység? Melyik ezek közül vagy talán épen mindnyája esküdött össze a mi romlásunkra és üdülésünk ellen? Balogh Pál ¹⁾ és Hetényi ²⁾ akadémiai pályairataik sok szépet mondanak ezek körül;

¹⁾ Philosophiai pályamunkák. Első kötet. Budán, 1835.

²⁾ A magyar philosophia történetírásának alaprajza. Uj Tudtár. 1837. 2. köt. 76—164 lap.

kiemelvén a magyar bölcsezet multját és rangját; de én úgy gondolom, hogy a baj fekvését, különösen bölcsezeti elmaradásunk okát nem is kell egészen a multban keresni, hanem közelebb és mélyebben.

Ebbeli fejlődésünk akadályait eltemette az idő. Felettök immár néhány század emelkedik mint sirdomb; s az akkori mulasztásokat mai embertől számon kérni nem lehet; de azok betöltését követelni, igen is, szabad, munkálni kötelesség. A külföld nem volt különb mint mi; sőt bölcsezetünk történetének ismerői előnyöket mutatnak ki számunkra a multban maga a, kiválólag bölcsezeti, német szellem fölött. Megengedem ugyan és előre is elvállalom, hogy a ki jártasb mint én, az európai népek viselt dolgaiban, sok egyes körülményt fog elütőnek találni a mienktől, s egyuttal kedvezőnek is tartani ott a tudományok fejlődésére nézve, melyekkel szemközt állítván a mi akkori állapotainkat, mentséget fog lelteni mulasztásainkra. Ilyenekül fogja tán fölemlíteni a nagyobb vallási és polgári szabadságot, vagyoni hogylétet, politikai önállást, czélszerű nevelést stb. Ezekre azonban legyen megjegyezve, hogy ha még egyszer oly igazak is, többé kevésbbé mind külső körülmények, és sehogy sincs megállásuk a szellem előtt. Mert nélkülök is van példa bölcsezetre nyugaton, keleten.

A mi hazai körülményeinket illetőleg: nem fogadhatom el mentségül legtöbb íróink nézetét, mely szinte nemzeti közhit s előítélet lőn már, a török idők, hitujítás, belzavarok felhordásával. Talán nem tudom, hogy azután, a midőn a török elűzetett Budáról, mi történt a legujabb időkig a bölcsezet ügyében: de hogy volt egy időtáj, melyben az irodalmi történet adatai szerint nemcsak hogy

nem állottunk ily hátul, mint jelenleg, a bölcsészetben, hanem egyenlő lépést tartottunk más európai népek bölcsészeti haladásával, azt bizonyosan tudom; és ezen időtáj, legalaposbnak látszó okaink daczára, épen a török uraság alá esik vissza, ezelőtt két száz esztendővel; midőn Komnai Ámós, Pósaázi, Bayer János, Ladivér Ilyés¹⁾ ugyan latinul, de Apáczai Csere már magyarul irtak és bölcsészkedtek; s az akkoriban támadt kartézi bölcsészetet szinte oly éles elmével fogta föl ez és követői, mint az arisztótelesit Ladivér, a mózesit Ámós és Bayer, az ekklektikát Pósaázi; s általok és más kortársaik által valamennyi uralkodó rendszer kellőleg, illőleg volt képviselve hazánk tudományos világában annyira, hogy mint előtte, úgy utána sem volt közöttünk hasonló bölcsészeti mozgalom és éberség; más szóval: az akkori magyar gondolkodás jobban megfelelt az egyetemes bölcsészeti műveltségnek mint a mai, mely, akármit hiszünk magunkról, olyan kis körü és csekély hogy más nemű irodalmunkkal sincs arányban, s annál kevésbbé az európai bölcsészeti tudományossággal. Ebből igen rendin azt lehet kihuzni, hogy a török idő nem volt épen ellenére a belterjes műveltségnek; sőt a vallási és politikai küzdelmek együtt és külön csak rugalmassá edzették a szellemet; hanem az utána következő időszak folytán, mely már nem oly távol esik tőlünk, fogta ájultság szellemünket. A többi Európában bölcsészetinek mondott XVIII. század reánk legföljebb megújhodási korszakot derite alkonyá-

1) Munkái, azon kis logikán kívül, mely a Széchenyi-katalogusban találhatik, a sárospataki főiskola kéziratai között: 1) Pneumatica, 2) politica, 3) ethica, 4) grammatica, 5) rhetorica, 6) logica, 7) philosophica, 8) annotationes in logicam etc. — Leirattak 1656—1659 folytán.

val; és bár költészeti dolgokban megtettük a férfias lépéseket azóta, de a tudományosság tekintetében szenvedett hátraesést ma sem hevertük ki oly annyira, hogy teljesen magunkhoz jöttünk, magunk legbensőbbjéhez, a gondolathoz érkeztünk volna, és a tudományos versenyt újra folytathatnók immár.

Igy a világ dolgainak olyan irányu fordulata, mint e cikk elején említém, reánk nézve épen a legrosszabb időben történik; mert még mind nem vagyunk oly tisztában a szellemi világgal, hogy az anyagi érdekek s valárd isméretek tulnyomósága meg ne rontaná fejlődésünket; hiszen még nyelvünk sincs oda művelve, hogy aggodalom nélkül tehetnők félre csinosbitása, szilárdítása gondjait, s hagyhatnók abba igazi bölcsészetre való hajlamának fürkészését. Azonban van gond reá, mint Hetényi mondja, hogy a fák az égig ne nőjenek. Roszul ismerném a szellem és gondolat természetét, ha hinném, hogy a világ politikai tanácskozmányok után megy elő. Ezeknek a bölcsészettel legfőlebb annyi küze, hogy elfogadnak tőle utasításokat, de irányát félre nem tolhatják. Hanem az álbölcsések és az ugynevezett gyakorlati elmék, kik a helyett, hogy a dolgok természetéből s a tárgyilagosságból indulnának, mint Toldy mondja: a konyhából indulnak, szívesen a magok malmára térítgetnék a vizet, és hasznossági elvökkel neki mennek az elme és szív legmagasb tárgyainak, s mint a római augur, kijelölván egy kört szemlélközéseikre, abba várják be a szent sasokat, s a mi azon kívül repül, talán nem is madár, nemhogy sas.

Legalább ide megy ki azok igyekezete, kik bölcselkedvén, örökké azon törik fejüket: mit lehet tudni, mit nem; s erőnek erejével ki akarnák jelölni, hogy meddig

terjedjen a tudás határa. Akkor parancsoljátok meg a földnek, hogy meddig tenyészsen vagy ne tenyészsen állatot, embert. Parancsoljátok meg az éjszaki fénynek, hogy valamikép befolyást ne szerezzen a földre, s a napnak, hogy meddig érjenek sugárai. A tudásnak ott van határa, hol maga veti azt; a hol bevégeződik, mint egy kerek mű, és kielégít, mert semmi nem hiányzik belőle.

Különösen a tudás határait illetőleg a mi bölcsészeti irodalmunkban állottak elő saját és jónál jobbnak hiresztelt elméletek; nevezetesen, hogy a tudat valamire használható, életrevaló legyen; annál fogva maradjon közel a valósághoz, tárgyilagossághoz. Szinte nagy szöveget ütött némely író fejébe a bölcsészetnek mint tudománynak, a köznapitól eltérő előadása, nyelvének szokatlan nehézkessége; végre erőszakoltatik azon kérdésnek eldöntése, hogy a nemzetiségi elem és sajátságok minő befolyással vannak a bölcsészetre; miszerint már előre ki-mondatott, hogy a magyar elmének ez s ez bölcsészet való, s ennyit vagy annyit bír el és kell elbirnia műveléséből; mintha mondatnék, hogy a kiszabott mértéken túl bölcselkedni aztán nemzet és józan ész elleni véttség.

E szerint három, és nem több, nem is kevesebb az, mit a legközelebb időbül vett kimutatások szerint kívánhatni vélnek a bölcsészettől. Eme három, tudnillik életrevalóság, népszerű előadás, nemzetiség ugyanannyi előítélet, ugyanannyi akadályai bölcsészeti előhaladásunknak. Ezen állításomat indokolni, beváltani következő czikkeim feladata.

II.

Midőn a bölcsészettől legelőször életrevalóság kívánatik, ez magában ártatlan dolog; hanem mégis úgy tesz, hogy inkább lehetne azt más tudománynál s műveltségi ágánál sürgetni, mint épen a bölcsészetnél. Vannak tudományok, melyek az efféle tanácsot megköszönik; a bölcsészet nem köszöni meg. Azonban előre kellene tudni, mit értenek némely magyar bölcsészek az életrevalóság igen szépen hangzó s behizelgő neve alatt. Mert a bölcsészet, mint olyan, messzi van az élettől, s tudomány létére nem is kívánható tőle, hogy minden utczasarkon, piacon megjelenjen, vagy a tőzsérek csarnokaiban jegyezze a kamat és pénzlábat, árfolyamot, vagy leleményei által, mint egy Barnum, maga részére hódítson minden hasznót, jövedelmet. Azt sem hinném, hogy a bölcsészet oly tudomány volna, mint a gazdaszat, vagy politika, melyeknél az igen és nem, az állítás vagy tagadás közvetlenül hoz előnyt vagy veszélyt az anyagi jólétre és a közérdekre. Hasonlóul másnak kell hinnem a bölcsészetet, mint a hittant, mely az életben s a népek járó kelő mozgalmaiban, mint vallásos és erkölcsi szabály és alap jelenik meg, az istentisztelet és szentszokások által idomítja, irányozza egyes mint egész népek elméjét, világi dolgait, polgárizati előhaladását, törvények iránti engedékenységet.

Ha e tudományok, s illetőleg keresetre való módokkal vetjük egybe a bölcészetet, kívánván tőle életrevalóságot, rövidebbet kell huznia okvetlenül a legmagasabb és legáltalánosabb értékű tudománynak, s bölcészeinknek a legutolsó kalmár vagy földmivelő is a szemébe fog nevetetni; mert ez épen az életrevalóság színvonalán áll, míg amaz tartalék nélkül függ a levegőben, a mivel bizony jól nem lakik. — De talán valamely világi hajlékonyság, társalgási ügyesség, nőkkel való sima bánásmód értetik az életrevalóság alatt. Bármennyire dicséretes dolgok is mindezek, miattok mégsem kell megerőtetni magát a természetnek, hogy rájuk való embert szüljön; sőt a tapasztalás bizonyítja, miszerint gyakran a legüresebb fejű és szívű egyének a legpompásabban töltik be a „galant” ember hivatását; ha pedig valami szépelműség értetik az életrevalóság alatt: erre nézve csak azt jegyzem meg, hogy a divat urai e részben semmi kívánni valót sem mulasztanak el; izlés dolgában pedig a legelső párisi ékárusoknak is szabályt osztogathatnak; egész operai közöniséget vezethetnek; még sincs semmi közük a bölcészettel.

Mindezek, mondhatná valaki, nagyon különös beszédek, és sehogy sem ütik meg a komoly bölcészeti hang mértékét. Edelgés vagy tréfálás, fogják hinni mások. Pedig fölötte csalódnak. Az efféle állítások, tulajdonképp félrevaló beszédek komoly arcczal és meggyőződéssel folytak, mint a víz, irodalmunkban ezelőtt néhány évvel, s a mi több, előkelő bölcész ajkairól, mint a bölcészlet életszabályai. Soha sem gondolkoztak még oly alacsonyan nálunk a bölcészlet dolgában; s ha nem ismerte a világ, legalább adott rá valamit hallomás és tekintély után; most a mélység fenekére adatott pillantanunk és belátnunk

mindazon nemes elmék nyugtalanságának, törődésének hasztalanságát, kik az igazságot magaért keresték, a tudást magaért szerették, s egész éltöket készek voltak odavetni áldozatul — miért? a gondolat örömeiért, mit bölcsészeti föllengésnek hisz egyik, rajongásnak másik, tébolyodási kedvtelésnek a harmadik; de akár így, akár úgy, mindegy: mert im produktív isméret; utána semmi haszon.

1850 — 1. évi „Uj m. Muzeum“ hetedik vagy aprilisi füzetében sok adatot lehet olvasni ez állítások igazolására. Ott van mindjárt egy nevezetes tétel, mely szerint az értekező, Szontagh Gusztáv, így fejezi ki magát: „Minden tudomány becse általában igazságától van föltételezve, továbbá életrevalóságától. — Minden igazság, természete szerint, tárgyilagossá; a tudós művelje magát tárgyilagosan, ne csak magában könyvek, hanem világban, emberek között. Tárgyilagossá világ a természet. Az író, ha a magányt, könyvet, szobát soha el nem hagyja, a tárgyilagossá világtól egészen elvonja magát. Tehát tárgyilagossá a szabad levegő élvezete, igazság a természet. — Lám, írja Szontagh, a kalmukok, Pallas előadása szerint, több józan ész bizonyítanak, mint a művelt európaiak. Ők kevés ismérettel bírnak, de az mind való, tárgyilagossá, mert magokat tárgyilagossá, szabad ég alatt a természet utmutatásai szerint művelték.“ — Tökéletesen igazat adhatni Szontaghnak, s azt modjuk reá: ez aztán igazi.... igen! kalmuk tárgyilagossá.

Az életrevalóság szinte megtermi a maga gyümölcsseit némely állításokban. „Azon tudományok, melyek a nemzet társadalmi s anyagi léte fentartására nélkülözhetlenek, fontosabbak, szükségesebbek azoknál, melyek az

emberi ismértekört kiegészítik, vagy az életet csupán szépítik. Ezek improduktív, amazok produktív ismértek. Tekintsetek Amerikára, az angol, francia polgárisodásra. — Majdnem kizárólag azon tudományokat művelik, melyek az életben közvetlen hasznuak.“ — S több ilyen huron pendülő állítások, igen jól, elevenen előadva.

Toldy, nem soká késve a megtorlással, őszintén oda monda Szontagh Gusztávnak, hogy „néhány veszedelmes nézeteit“ nem hagyhatja szó nélkül; s meg is czáfolta a IX. füzetben már.

Szontagh folytonosan meg levén győződve, hogy az igazság mindig tárgyilagossá, a XII. füzetben „Eszme-
csérét“ vált Toldy Ferencz és Wenzel Gusztáv társaival; s megint a szobán kívül, majd falun keresi a tárgyilagosságot, nem pedig Pesten, a poros, fátlan, rosz vizü városban; a tárgyat a természetben utasít szemügyre venni, „másképp az ismeret való, élethű és életre alkalmazható nem lehet.“ — „Azért ki a természetbe, a tárgyilagossá világba, hogy ne csupán gondolkodjunk, hanem szemléljünk is; és az eszményi uton ki-kikalandozó képzeleteink ismét a valósághoz visszavezetessenek.“ Itt még tovább megy Sz. a tárgyilagosság magyarázatával, és mind jobban téved. Szerinte már maga az irodalom, minthogy nem közvetlen foglalkozik a nyers természettel, szintén csak eszményi, tudós foglalkodás összege, mely nem megy ki az életbe: szobatudósság. Ez igen kedves szava. Toldy, mint az irodalom embere, azért nem életrevaló, azaz csak magyar tudós, mert „kutatásai, vizsgálódásai tárgya már maga nem létezik a természetben, hanem csupán az irodalomban.“

Ennyire feszíti Szontagh az életrevaló igazságok

vitatását; mi által tulajdonkép mindent eltagad, mi kézzel nem fogható; utasítván bennünket a természetre minduntalan, mint a barmokat, melyek „oly kedélyes metafizikusok, hogy az ő tárgyilagosságot megeszik.“ Nekem úgy látszik, hogy az életrevalóság szertelen sürgetése hajtá ide Szontaghot, hol minden bölcsezetnek vége a közvetlen haszon mellett. Ő istentagadó lehet a városban, de nem falun, mint Diderot és mégis szemlélődésről beszél, melyre ifjú kora óta annyi és mély hajlandósága. Ily uton nincs előmenetele a bölcsezetnek mai fejlődési fokozatához képest.

Ha a természet csakugyan oly igaz világa a tárgyilagosságnak, mint Sz. írja, kérdezhetnők: mi sors vár oly tárgyakra, melyek nincsenek meg a természetben, azon természetben, mely a szobának tétetik ellenébe. Mert ilyen tárgyakul nézzük például isten, hit, halhatlanság, szabadság, igazság, haza, nemzetiség, irodalom, állodalom stb. tárgyakat, melyekről nem szükség épen csak falun és szabad levegőn gondolkodni, hanem szoktak városon és szobában is. Kérdezhetnők továbbá: az-e a dolgok valóság, a mint közvetlenül előttünk állanak, hogy épen tárgyilagosságot következék utánok. Hasonlóul nem ártana megtudni: mi különbség van a tárgyakra ilyen nemű felfogása és a között, melyet Hegelre ugyancsak rá fogtak, hogy az, a mi van, észszerű; mikor aztán minden visszaélés, ferdeség, fonákság a magán és társadalmi, vallásos és országos életben, mint épen meglevő tárgyak, köztünk divatozó rosza meglegnék igazoltatásukat, s késleltetnék a bölcsezetnek nálunk mindeddig helyre nem állított érvényét, tekintélyét. És ha elvégre úgy áll a dolog a tárgyilagossággal, nem kérdezhetnők-e,

mint a középkor bölcsesei: vajjon a külső tárgyak, a mint előttünk vannak, valódiilag a tárgyak-e, vagy csak neveik?

Más oldalról érdekes eszmecsere válhatnék abból is, minő arányban állanak egymáshoz igazság és életrevalóság, a mennyiben minden tudomány becse általok döntetik el. Mert úgy látszik, hogy az igazság magában kevés arra, hogy az életet meghassa, és hogy az életrevalóság más valahonnan mint az igazságtól jó a tudományba. — Mindenekelőtt megjegyezvén, hogy az igazság, melynek nincs magában életrevalósága, azaz oly képessége, hogy részint megéljen, s mint uralkodó világnézet felkapjon, részint az emberi életet mozgassa, elevenítse, halva született gyermek; ezt megjegyezvén, alapos okunk van kétség alá vonni: ha jól, bölcsészhez méltólag van-e felfogva ily módon a tárgyilagosság; valamint kevés kilátásunk lehet oly bölcsészettel, mely a tárgyilagosságot nem keresi, csak meglesi, a hol kézzel foghatja, s az igazságot minden borkorban készen találja.

Nem! a tárgyilagosság több, s magasabb fokozat, mint hogy épen érzékeink elé tolatott volna minden nyomon még akkor is, ha ellenébe tétetik az alanyiságnak, mint szokás az értelmi bölcsészetben, mely e kettőt egymástól végképen és örökre külön választja, annyira, hogy az alanyi (subjectiv) más mint a tárgyi, ez mint az, és a kettőnek érintkezése, egysége merő tiszta lehetlenség. Mert azt a legvastagabb tapasztalatiság is megengedi, hogy a dolgok igazsága észrevétel útján nyilatkozik, és nem más okból mint abból, hogy gondolkodással járunk a tárgyakhoz, s valami belsőre jutunk bennök a megfigyelés által. Talán ezen, észí uton fölfedezett, belső

leszen inkább a tárgyilagosság, mint a tárgyak magok úgy, a mint élénk tünetkeznek.

E szerint a dolgok pusztá külső léte, vansága (becsánatot! Czuczor is használja), előttünk állása igen szegény fokozat arra, hogy meglelhessük rajta mindjárt a tárgyilagosságot; noha kevésbbé művelt elmék egynek veszik a kettőt, holott a kézzelfogható lét csakugyan nem fogalom és nem is tárgyilagosság; hiszen az empirikus bölcész, mikép följebb mondtam, átallana megállapodni alább mint a tárgyakban levő törvényeknél, s ott igyekszik tárgyilagosságban fogni fel valamit, s hol ennek törvényeit már fölfedezte, mi csakugyan magasabb lét a pusztá érzékinél; s úgy hiszi, hogy a közvetlenség még nem szükségképi s igazolt észiség.

Egyébiránt a tárgyilagosságnak oly értelmű hirdetése nem esik kívül a bölcésznet birodalmán, hanem ennek multjába tartozik már a régi dolgok közé, azon időbe, mikor a logika mint üres, formai tudomány nézeték, a tárgyak pedig ellenében mint ép, teljes, hiánytalan valódiság; a tárgy a gondolaton, a gondolat a tárgyon kívül kecses szemköztiségben, mérev különváltságban parádézott, mint az ancien régime alatt a menuett tánczosai, hogy alig fogtak kezét. Azon időbe, mikor azt taniták, hogy az ész nem mehet túl a tapasztaláson, mivel akkor már elméletivé válik, a mi magában hóbort, mert miképen Kant tanitá, az észnek csak mint gyakorlati isméről tehetségnek van érvénye; annálfogva magán élet és nyilvános munkakör világában az elmélet, a theoretizálás fölösleges vagy épen ártékony, hanem a gyakorlat és kézzel lábbali hozzálátás, ez a lényeges. Azon időbe, mikor úgy tartották, hogy a tárgy magában hiánytalan valódi-

ság levén „teljesen nélkülözheti a gondolást, ez ellenben fogyatékos létére a tárgyon tökélesítheti magát, még pedig mint valamely puha, és határozatlan alak és elem módosulni tartozik az anyag után.“ Tehát azon időbe, melyben a gondolat formái mélyen el voltak sülyedve a kelmében, az anyagban; s a forma mind a mellett is külső és idegenszerű maradt a tartalomra, s ez amarra nézve.

Meghiszem, hogy a bölcsezzet némely buvárai, támaszkodva folytonosan Kant tekintélyére, föl sem vevésel akarják elütni a dolgot. De mikor a szellem világában lényeges változás történik, és ezt a tudományok fejlődése a legutolsó következményekben is igazolja, akkor hiába törekszik egyes feltartani a kiavult formákat, elunt módokat, s legjobb megadni magát, mert utoljára akaratlanul is oda sodortatik, hogy mikor nem is hinné, szól új nyelven, új dolgokat. Meddig állt ellen Szontagh Gusztáv a legujabb filozofiai mozgalmaknak, mindenki tudja, ki olvasá a tudományos irodalmat. Ugyanis nem volt alkalom, kisebb vagy nagyobb értekezésben, tudományos vagy vezérczikki alakban, hogy földig ne verte volna Hegelt s más újabb kori bölcsezzeteket. Ő kifáradhatlan volt apró szurkálások, élczelésektől kezdve a legkomolyabb hangig emelni a vádat ellenök; aztán talált gunyveveket a német és magyar szobatudósság és zsófi-féle *) bölcsezzetre. Kedvtelésében soha és senki sem haboritá, mert a hegeli bölcsezzetnek csak egy védője sem állott fel ezáf vagy megtorlás végett, s utoljára egyedül monologizálván örökké, maga is elhitte hogy igaza van

(1 Philusophia; ennek utóbbi része sophia, nőnév; köznyelven kicsinyítve: Zsófi. Tehát zsófi-féle talán asszonyi, férfiatlan, mendemonda filozofia? Propylaeumok 1859. 103. lap.

mindenekben. Eszembe jut egy olasz tudós szónoklata Rousseau ellen, kit minden áron össze akart törni, de már ekkor nem élt többé a francia bölc, s ügyvédet sem rendelt maga helyett, hogy védené. Az én olasz tudósom tehát hogy segítsen magán? Leteszi sapkáját maga elé, s hozzá, mintha Rousseau lett volna, a legkomolyabban intézi ellenvetéseit: „No szólj most, Jean Jacques! (A sapka természetesen hallgat). Nem szólasz, ugy-e? meg vagy győzve!“ — Eszembe jut Banquo árnyéka, melyhez elég nyomatékosan mondá Macbeth: eredj onnan! Az árnyék elment, de újra feljött. Így van Hegellel a régiebb bölcészeti felekezett; így maga Szontagh. Leverik: fölkel; megölik: feltámad; rávallanak: újra előttök áll. Ez így foly mindazon idő óta, mikor a hegelisták elveszték a csatát, és meg se mukkannak. A diadalmas fél egyre tombol holt testeiken. „E diadalnak férgé van.“ S mi történik mindezek ellenére? Az, hogy Szontagh, mint ki fog tetszeni alább, ma leglelkesebb ápolója, hiva a hegeli bölcészetnek — félig meddig, azaz közelit hozzá, mikép Ballagi Mór is megjegyezte már, hogy az egyezményes bölcészetről irván, szerencsésen használta föl ama bölcészet néhány tételeit.

III.

Egyébiránt általánosan a tudományok, és különösen a bölcsészet életrevalóságát, lehet védni, csak külön ne választassék azok igazságától. A bölcsészet igen is hat az életre, de sohasem közvetlenül. Tudomány létére ugyanis messzi jár az élettől, vagy épen fölötte annak, a nélkül, hogy a mindennapi tevő vevő életbe a legrövidebb uton, azaz közvetlen avatkozzék. Így az élet, a nagy közönség sohasem veheti első kézből igazságait, hanem csak szelét hallja sejtve, gyanítva, okoskodva, a mikor kinek-kinek jut belőle annyi, hogy meggyőződést szerezhessen magának egy két napra, hosszabb időre, kitől hogy telik. Egyik hisz, a másik tudni vél; s ha a nagy szám eltalálja az igazat, a valódit, azt mondják: a tömegnek esze nincs, hanem tapintata, szelleme. A bölcsész azonban fölötte van a sokaságnak, mint a nap, melynek déli fénye külön színekké van felaprózva a természet tárgyait.

De ha már csakugyan föl kelle hozatni az életrevalóságnak, Szontagh Gusztáv okosabban teende, ha a produktív és improduktív ismeretek valóban merev szemközt állítása helyett talán azt vitatja, mit Aristoteles tanít, hogy a bölcselkedés világa, a gondolat uralkodása ott és akkor kezdődik, hol és mikor az ember, és társadalom tulyan immár az első szükségeken. Vagy ha

őszintén bevallja, hogy még nem értünk meg annyira, hogy mikép egy költői művet birunk élvezni, egy szónoklatot megtapsolni, úgy élvezhessük a gondolatot is; azaz nem jutánk el még a gondolat élvezetére. Ezen állításnak azonban bármennyire ellenmond is a mi polgárisodásunk története, mégis van annyi ereje, hogy legfőbb igen ifjunak mondatván a nemzet, ha bántó, ugyanakkor sürgető is, míg az improduktív oldal emlegetése kedvetlenítő.

Elismerem ugyan, hogy bölcész előtt nagy fontosságúnak kell lenni nemzete sorsának, kivált ha példák intenek felé a multból, mint az idők kényszerűsége, vagy felsőbb erkölcsi rend, által megjátszott s hiúsított kísérletek. De ha ezen kísérletek talán éppen a bal és tévesztett felfogásnak, valamely korszerű de mind a mellett hibás gondolkodásnak köszönhetők, a veszteség, a hiány koránsem a nemgondolkodással, vagy a fő igazságok keresésének elhanyaglásával üthető helyre, hanem a hibás nézetek, vélemények, meggyőződések kijavításával. Csak nagy megrendülések, világos erkölcsi roszak, az emberi tudalom egységének megtörése, a társadalmi szervességnak megszakulása azon igazi tényezők, melyek a gondolkodást legerősebben villanyozzák, hogy az eltévedt nézetek valamikép a helyes utra visszatéríthessenek. Gondolkodást csak gondolkodás gyógyít.

Igy ránk nézve ha soha nem, de most következett el a bölcselekedés valódi korszaka, midőn a régi intézmények halomba dőltek, s mindenestől új földet érzünk lábaink alatt; mintha mondatnék, hogy a sokáig tapodott nyomokat a történetből kitudni ugyan nem lehet, de a lépést meg kell változtatni. S hogyan lehető

ez? Egyik rész feleli: a produktív ismeretek művelése, pártolása által; én (ha talán másik rész vagyok) nem téve oly barbár különbséget az ismeretek között, csak minden oldalú műveltséget ohajtok, s mi különösen a bölcsészetet illeti, nem vegyiteném ezt be oly mélyen a közvetlen haszon érdekeibe, sőt szeretném megtartani azon szerencsés nyugalomban, melyben marad a delejtű minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot.

Ki a bölcsészettől közvetlen hasznót s társadalmi befolyást igényel, nem ismeri a gondolat természetét, s a tudomány lassu de annál tartósabb hatalmát. A legelső tengernagy sem tudna egy hajót összeácsolni, mint nem készít távcsöveket a csillagász. Az éjszaki csillagot senki sem akarja lámpásba tenni, hogy utcái kóborlókat vezetgessen haza vele. Mert hová lennének akkor a világ-tenger utazói? Ha pedig csakugyan lehuzatik fönségéből a bölcsészet és a népek s egyesek külön és apró érdekei előmozdítójává, épen taligatolóvá fokoztatik alá, akkor lesz minden vallásu és rangu, színü és érdekü tudomány, mely a helyett, hogy a magával, mint tartalommal, foglalkodó gondolkodásban összehozná, egységbe hódítaná az emberi tudalmat, megosztja és szétszórja ezt. A fának nem ágai fognak hajtogattatni a viharban, hanem gyökerei is minden szilárdság nélkül; a hajó súlypontja nem lesz egy irányban és ugyanaz, hanem itt és ott, azaz sehol. „A magához ért, s magát fölismerő gondolkodásban hallgatnak azon érdekek, melyek a népek s egyesek életét mozgalmazzák.“

Ha mondatik, hogy a bölcsészet igazságaiban szunyadnak a külön érdekek, s mintegy közönyösen vannak meg egymásban és egymás mellett, mikép a virág vagy

növény magvában a szín, illat, gyümölcs stb. még mielőtt kifejlődtek volna, tehát csak képesleg: alkalmasint fel fog ismérzeni tüstént szavaimból az elhírhedt azonosság, Hetényi és Szóntagh által lehurogatott, tanitmánya. Mind a mellett utána mondom, hogy ezen közönyös magasságban leli föl igazi helyét s rangját a bölcsestet; ez az igazi eszmeiség. Ily állítás, lehet, hogy sokak előtt nem fog tetszeni, de bölcsestet megértheti. És ha becsüljük erkölcsi tekintetben Horáczt igaz és czéljahű férfiát, kit az állhatatosság egykedvűvé tön a polgárok haragjára, zsarnok dühére, sőt ki azt is egykedvűen veszi, ha rá szakad az ég: miért ne volna igénye becsültetni, elismértetni a tudatnak is ama fönségében?

Azonban az eszme épen azért életrevaló, mert minden különösségek, ellentétek sőt ellenmondatok megvannak benne mint rejtve duló és forró, állító és tagadó elemek, mert ez az utja a létesülésnek. És e ponton igazán az elmélődés (speculatio) magasságain vesszük magunkat észre, hol minden csupa ellenmondás, vagyis ellenmondások egysége. E magasságra a pusztán csak különböztető, és különböztetéseiben megfagyó gondolkodás soha de soha fel nem jut. Azért volt és van és lesz, hogy a közrendü műveltség, az ugynevezett józan ész, mikép nálunk ugy másoknál is, rendesen „inconsequenttiákat“ vesz észre legnagyobb embereiben; de a felsőbb egybefüggést nem is keresi; s tudjuk: mi foganatos eljárás, minő szerencsés fölfedezés volt nálunk következetlenségén kapni valakit. Az elvesztette ügyét. Az egész nemzet prokátori műveltség volt. Különböztettünk vég nélkül de nem egyesítettünk soha. A fejünkben kicsinált szubjektív igazságot, egyoldalú különbséget kidobtunk a világba, hogy álljon

meg, mint talpra esett igazság, ha csak egy lába volt is. Az eszme történetének hazai buvára egykor keserű mulatságát fogja találni benne, ha e „consequentíák és inconsequentíák“ hajhászatát minden nyomon fel fogja ismérni ott, hol küzdő mezejük volt, a nyilvánosság terén.

Mondom: e magasságán az eszmét, a gondolatot nehezebb észrevenni, mint gula csucsán a betetőző követ, mely anyag létre is fölötte van mindegyiknek, s uralkodik mindegyiken. És mégis ez a valódi elmélődés; ez az igazságnak valódi felfogása, melylyel a köztudalom is egyez olyképen, hogy részrehajlatlanságban fejezi ki az igazságról való tiszta fogalmát. A bölcsezettől épen ilyen részrehajlatlanságot annál inkább követelhetünk, mert ez tulajdonkép az igazság tudománya, mely minden más tudományok fölött intéző rangban áll. Mikép a gula legfelső kőve csak azért legfelső, mert valamennyi alsóbb kő mintegy érte van: úgy a bölcsezet, mint minden emberi tudásnak kivonata, rövidített egyszerűsége, szóba fuladástól kimenekült összszelhuzása, érdekektől ment tiszta formailag, s gazdagsága tartalmilag, csak magáért mint tiszta tudat érdemelheti becsülésünket, s ha nem ezért, úgy semmiért. Általa nem közvetlenül a tárgyak nyerne igazodást, hanem a magában működő ész élesíti s isméri fel magát, mely aztán a tárgyakkal bánásra utasítást ad, törvényt szab. Ilyen eljárása kétségbevonhatatlan. Különben az utolsó falusi borbély is tultenne rajta, ki addig feni szerszámát, míg finom élet a puszta szem már be nem láthatja.

Ha a bölcsezet oly tiszta, részrehajlatlan tudomány, hogy nem akar különbséget tenni az emberi érdekek között, ez által azt műveli, hogy egyenlően osztja befolyá-

sát egyetemes művelődésünkre. Ezt érzi a világ, isméri és megőrzi a történet. Ennyiben a bölcsészet csakugyan életrevaló, a nélkül, hogy segítségre volna szüksége innen vagy amonnan; sőt ha mint tudat és meggyőződés üli meg az emberiség elméjét, szívét, érzékenységét: akkor kivivja magát minden áron, mint a keresztyénség, mint a hitujítás nagy korszakaiban. Miből azt tudhatjuk meg, hogy az ugynevezett életrevalóság nem a mi válogató akaratunktól függ, nem is irható elé, mint egy orvosi gyógyszer, mint valamely remedium, mely szerint kellessék élni, munkálni a léleknek: hanem

„Az eszme áll, mióta e világ,

Felé a kor csak fekrul fokra hág,”

és ekkor az életrevalóság nem esik külön az igazságtól, hanem ebbe foglaltatik be amaz, mert az igazság nem pusztán szó, hanem eszme, melyet már a gyermek is érez mozogni magában játékaik közt, mikor arról vitáz: kinek van igaza; a meglett ember pedig oly kebelszükségnek vall, hogy avagy csak egy perczig sem mondhat le róla kétségbesés nélkül. Ha már az igazság ily magát kivívó eszme, akkor bizonyosan életrevaló, azaz összerü; s a kérdés kettessége, a tudományoknak igazság és életrevalóság általi becse felől, megszűnik és egységgé magasul; azaz kivilágosodik, hogy az életrevalóságot kevésbbé kell ajálgatni a bölcsészethnél, mint eddigelé; a közvetlen hasznuságot pedig, mi anyagi felfogás, lehet tanulmányozni a franciaországi események között, melyek mint bölcsészeti mozgalnak, épen a bölcsészethnek ártottak legtöbbet, midőn veszett hírbe hozták ezt.

IV.

Átmegyek azon második balitéletre, mely előadott véleményem szerint a népszerű előadás követelése, s a köznapitól eltérő nyelvnek kárhooztatása és szinté a berögzöttségig ment már irodalmunkban, pedig koránsem netaláni fölszines hirlapirók sürgetései, hanem magok a bölcészek feladása után.

Minden tudománynak vagy bármely célzatos emberi munkásságnak, minő avagy csak a mesteremberek foglalkozása is, megadatik, hogy tanulni kell. Csak a bölcészet e részben kivétel; mert mennél kevésbbé tanultatik, annál jobban akar tudatni, és ezt valami születési jognál fogva követeli magának, még pedig a józan ész nevében, boldog, boldogtalan. A versírás elég sok embernek gyöngéje, mig fiatal, de a költészeti dühből láttam már kigyógyulni egyéneket: bölcészetiből soha. A különbség csak az, hogy a költői düh fiatal embernél talán a természet rendin van, de a bölcészet a korral növekszik, a mi, úgy látszik nekem legalább, fölötte vizsásan esik. Senki sem igényli, hogy próbák és kísérletek nélkül vegyésznek tartassék; ellenben bölcésznek mindenki épen úgy, mint jó hazafinak, becsületesnek.

Továbbá: minden tudománynak meg van enged-

ve, hogy saját nyelve, szótára legyen. A törvény, a természettan, a vegyészet, mathezis, így más tudományok: csak a filozófia kivétel. Ennek nincs megadva, némely bölcseiszeink véleménye szerint, a tudományi jog, mely szerint szabad legyen úgy szólani, a mint a dolgok természete kívánja, hanem könnyen odavetett szókban, közérthetőségü rendezetlen előadásban diszteni; különben száraz, sovány elvont, szobatudós; ki fogja élvezve olvasni!

A mi nyelvünk szép nyelv, gyönyörű nyelv, csak egy a baja: nem volt még bölcész kezében; és most sem látok író, ki ne csak nyelvész lenne, hanem filozof és műbölc. Az én bölc nyelvészem most épen az, ki máskor és más téren is az volt már: a nép, a köztudalom, a nyelv élete. Nem lehet kívánni nyelvtől hogy eredetileg, az iskolátlan nép befolyása után több és mélyebb nyomai legyenek benne a bölcészeti hajlamnak, mint vannak a mi nyelvünkben. Példa és útmutatás illendően van kiszolgáltatta benne tudósaink számára, kik, mint alább ki fog tetszeni, bűnig vitték a hanyagságot e részben; s ma sem látok derekas igyekezetet a hiba kijavítására. Mondom tehát ismét: a mi szép nyelvünknek egy a baja: nem volt még bölcész kezében.

A francia s német bölcészek és olvasók e részben meglehetősen távol keblűek. Az elsőbbi nép csak nem rég jutott azon fokára az öntudalomnak, hogy a nyelv olyan, minő a gondolkodás; és versben és prózában, művészet és tudományban új nyelvet csinált magának 1830 óta. Mire viszi a bölcészetben, nem tudhatni, de hogy e részben is ügyekszik tökéletesedni, a legújabb

bölcsészek írataiból látom, kik az akadémia ellenére járnak el bár, de a nemzet által figyelemmel kísértetnek. — Sokkal jobban áll a német író és olvasó nyelvéhez viszonya. A filozofok igyekeznek a nyelv bölcsészeti hajlamát az élő használat után kifürkészni, s az olvasót oda vinni, hogy a fölfedezett hajlamnál fogva annál inkább betalálja magát a bölcsészeti gondolkodásba egész hazaiságával, nemzetiségével. Igen helyesen úgy hiszik, hogy „nagy előnye valamely nyelvnek, ha sajátos, különszerű logikai kifejezésekben gazdag a gondolat határozmányaira.“ Ez által a legnehezebbnek látszó dolgok is közel hozatnak a köz tudalomhoz, vagy épen belé plántáltatnak. És ha előnye a tudománynak a nyelv ilyszerű készlete, még nagyobb előny a belőle meritett nemzeti tudalom, a nyelvhez való bizalom és szeretet, bizonyosan. Mert nemcsak költészeti művek által nyer pallérozódást a nyelv, hanem bölcsészeti is; mint tudatik: rendszeren költők és bölcsészek együtt a nyelv leghatalmasb elővivői.

Azonban egyikénél sem volna alábbvaló a viszony a magyar bölcsész és olvasó között, ha ez oldalról is hozzálatnánk a nyelvműveléshez. Én szólottam egyszer a nyelv bölcsészeti műveléséről, s érdemes nyelvészünk, Hunfalvy Pál, kész volt azonnal semmisnek mondani az egész gondolatot, és tanita engem az összehasonlító nyelvészetre, tudtal adván, hogy majd megmondja: mi az a bölcsészeti nyelvművelés, de mai napig sem mondta meg. Pedig erre már igen nagy szükség volna. Bölcsészeink rettentenek a szobatudós nyelvtől, talán hogy magok fölületességét mentsek, talán hogy eszköz ágába sem jutott művelni a tudományos

nyelvet, hanem vesztegelni s elsekélyesedni a népszerűségben.

Különösen valami aggodalmas félelmet látok az idealizmustóli ovakodásokban nyelvre, józan észre nézve. A tudománytól féltik a nyelvet. Elhiszem, hogy azon fokaig a haladásnak, meddig a mi keletben levő bölcsészeink feljutottak, nincs szükség a gondolat megjelölése végett szabatos nyelvre, s meg lehet elégedni a közbeszéd szolgálatával. Azonban félek, igen félek, hogy eddig is a nyelv tudtán kívül bölcsészkedtünk, vagy legalább a belőle merithető adatokat nem használtuk fel a bölcsészeti gondolat kategóriáinak világosítására. Az ontologia mindig oda tartozott a metafizikához, s tanított a lényről, valóról; mind a mellett hová lön nyelvünkől az ennek megfelelő ige: val vagy vol gyök szerint, mely közkeletű alakjaiban élt s él maig is, de fogyatékosan, például: binös valván (ma levén) és pirongván (Magyar Benigna imakönyvében) és: bünös voltomat megvallom (Molnár Albert), hova lett? kérdem. Kiveszvé a fogalom, a lélek, elfelejtetett maga a szó is, mint a fészek, melyből kirepített a madár. Hová lön a vall igének „habere, haben“ értelme? Hiszen a vallani annyit tett mint a német haben (Jászay). Különös, hogy azon idők folytán, mikor hazánk „lenni vagy nem lenni“ sorsa forgott kérdésben a hanyatlási korszak alatt, két igénk: a lét és birást jelentő lesz és val, vall romlott meg, és pedig emez fogyatékosan maradt fel, amaz jövőendő helyett jelen értelművé alakult.

A nyelvben tehát nem utolsó kellék a bölcsészeti szabatosság és telj. Mikor a gondolkodás eleven, és

munkás, nem lehet a szónak értelem vagy magaért megfelelő jelentés nélkül üresen hagyatni, jelentésének kiavulni, megromlani. Egy szó egy eszme, de nem papíron és szótárban, hanem azon kelet után, melyet a gondolat világában és az észí vagy képzeti bensőségtől, tartalomtól kap. Szókkal eszmék hálnak el a nemzet tudalmában; s hervadván a gondolkodás, elhervad az élet.

Itt jelenleg hazai bölcsészetünkéről levén szó, az iránt támad kérdés, van-e a magyar nyelvnek oly nevelési hajlama, s készsége, hogy belőle a népi gondolkodás hajlamára is lehetne következtetni. Azaz más oldalról téve föl a kérdést, nincs-e nyom a mi népünk nyelvében, mely után hajlandóságot fedezhetnénk föl az elmélődő eszményi bölcsészetre? Sőt igen is van, minden bizonynyal.

A németek nagyra vannak vele, hogy eleitől fogva bir nyelvök egyes szókat, melyek a köztudalomból a legpontosabban vétethetnek föl a bölcsészetbe, mint gondolathatározmányok. Mintegy fensőségi érzettel mondogatják, hogy szavaik nemcsak széles tartalmuak, jelentésűek, hanem arra is képesek, hogy épen ellenkező értelmet is fejezzenek ki, „miben lehetlen rá nem ismérni a nyelv elmélődési hajlamára. „Öröm,“ ugymondják, „ily szavakkal birni, és az ellentétek egyesítését, mely eredmény az értelmi gondolkodás előtt bolondság, igen gyermekes módon, szótárilag már egy szóban feltalálni.“ Az efféle meggyőződés alá és föl, szélteben és hoszában van elterjedve s meggyökerezve a német nép között, s meglehetősen segíti a bölcsészeti dolgok felfogását vagy vele valók megbarátkozást,

nemcsak, hanem az egész európai műveltség előtt úgy van fölvezetve nyelve becse, hogy a régi görög óta nincs is más bölcsészeti nyelv, csak az egy német.

Ugyan mondjátok meg: mi hasznát veszitek azon hiteles történeti adatnak, hogy nálunk harmincz és néhány évvel hamarabb irt magyarul Apáczai Csere, mint Németországban Thomasius németül? Talán megint csak a régiségre fogtok büszkélkedni, mint a családban, birtoklásban? Annál szomorubb, ha mai nap legalább száz esztendővel vagyunk a német műveltség mögött, s az előnyt, melyet bíránk a multban, háromszornál többszörte veszítettük el azóta, s midőn nyugoti szomszédunkat elismeri a világ, irodalmát, művészetét tanulmányozza épen úgy mint nürnbergi portékáit Amerika is veszi: minket alig egy pár év óta fedezett föl az államisme, mint egy pár év óta veszik, viszik tőlünk a bundát Krimiába.

De bizonyítsuk be hogy van a mi nyelvünkben elegendő hajlam az eszményi bölcsészetre, habár váltig akarják is némely ó iskolabeli tudósaink, hogy a magyar elme irtózik az effélettől. Az ellentéteket sőt ellenmondásokat is egyesítő azaz spekulatív gondolkodási módot nem leli ész- és természetellenesnek a magyar elmejárás, mint a németektől vett példa és iesztes után hihetnők. Isten mentsen! mondják, az elmélődő bölcsészettől, idealizmustól! De a magyar ember több ily módokat ismér, s mégsem esik kétségbe. Nevezetesen több alakját, s példáját bírjuk az efféle gondolkodásnak egyes szókban és közmondási formákban. — Észre kell valahára venni ebbeli gazdagságunkat is. A magyar köznép ellenmondást nem látó, spekulatív szellemben

szél, mikor így fejezi ki magát: egynek elmulása, másnak ujulása; a világ tagadva szaporodik; tolvajok (rosz erkölcsök) hozzák a jó törvényeket; hogy sokat egyél, keveset egyél; kevésből sokat végy; hegyes szarv megtonkul; együtt jár a két (jó és rossz) szerencse; fülünk csak csendességet hall (Csokonai); sirva vigad a magyar (Bajza); nincs oly lángoló szerencsétlenség, melyben egy szikra jó szerencse ne volna; egy száj fu hideget is meleget is stb., minők elég bővségesen találhatók a közmondások között. De ilyen ellentétek halmazza eleinte az egész nyelv, midőn egyes szavait mint a lét és tudat, az anyag és szellem kifejezőit használja. — Különben hol venné magát az az ellenmondás, hogy szellet hajdan (Zrinyinél: isten haragjának én szelleti voltam) jelentette a spiritust és aurát (csak később Kazinczy által lön: szellem); tehát használtatott szellemi és anyagi tárgyra egyszersmind. Mondatik: fogni észszel, kézzel; látni testi, lelki szemmel. A szellemi és testi világ összefüggésére a köztudalomból is elég a példa. Ez így van a nyelvekben általánosan. Ilyen ellenmondások kifejezői különösen emez egyes szavak: jár (jó és megy); kel a tészta (nagyobbodik) és a portéka (fogy; a felföld elkel utána. Vörösmarty); van, jelent oly létet is, mely akár nem volna, ezen kifejezésben: vanni van, de annyi, mintha nem volna; emészt a gyomor, midőn a bevett táplát semmivé teszi, úgy hogy a test javára felhasználja. Így mondatunk megemésztetni esztendeinket, p. a negyven éves magában hordozza, jelenleg is bírja, elmult ifju korát. Hasonló értelemben használható az emik ige, például ily alakban: fölemni azaz fölvenni, mint mikor valamely nép, név szerint a spanyol,

fölem te a mór befolyást, a római a görögöt. Ilyen föl-
emett lét szerint van meg a virág a gyümölcsben, mert
virágzás nélkül nincs termés. A virágzás nem szűnt meg
végeképen, hanem föl van emve a gyümölcsben. Hason-
ló észjárás, s mi különben a dolog maga, érvényesült a
latin tollere (fölem, fölemel, nevel, megöl) és német auf-
heben, szintén olyforma ellentétes értelmű szavakban.
Hát a száll ige mit vétett; nemde innen, az ellenmon-
datot eltűrő nyelvhajlamból magyarázható az ilyen más
más értelmű szók majdnem tökéletes egyformasága: hi-
ves, hüvös, hüs, hő, hőség; csend, csendül; rend, ren-
dül stb.

Ezen egyes szavakat, úgy hiszem, ellenmondhatla-
nul száz meg száz éves gyakorlat s mindennapi szokás
igazolja, s nem is fogja senki légből kapott ábránd s
képtelenségül tartani, mind a mellett köznapí létökre is
megütik a spekulatív gondolkodás mértékét s a speku-
latív gondolkodást a közrendű elmejárás előtt és után is
igazolják. Ha ezen nyelvbeli példák mind kívül esnek
a józan ész határain, vagy ha a népi gondolkodásmód
sem fogadtatik el a bölcészeti gondolkodás világosításá-
ra, akkor én nem ismérem azt az igen szerény közepes
állást, melyet az elmélődés ellenére óhajtt elfoglalni a ha-
zai bölcészet, nem ismérem biztosnak a megszilárdulásra,
s magát a bölcészetet népszerűbbnek tartom a népszerű-
nél, mi tulajdonkép együgyűség, legyen bár tapasztala-
tiság vagy lélektani módszer a neve.

Azonban a bölcészetet mégsem akarom mindig a
köznépi szójárásbul itélni; hanem a köznépi szójárásbul
is lehetnek s vannak példák a bölcészeti gondolkodás
igazolására. De a magyar ember, ha kedve jó drága

áron is tréfálni, nem tudja többé magát korlátozni és lenézőleg mosolyog a német „anders-seyn, an-sich-seyn, in-sich-seyn, für-sich-seyn“ bölcészeti szavakon, s üdvös-ségesnek tartja öni az elkárhozástul jó lelkű hazafi társait. Ám saját nyelvéből mind a mellett sem bírja kizárni vagy előbb tán fölfedezni sem, az ilyféle szókat: mi-benlét, hogylét, mintlét, volt, mivolt. Mert nem olvastuk-e: tudósítás a m. akademia pénztára mi-benlétéről, nem mondjuk és halljuk-e mondatni: voltaképen (An-sich, Ding-an-sich) a dolgot voltaképen nem tudom; csak hallottam; Isten jó volta; haragodnak nagy voltában (Molnár Albert)? És ha lehet a lét, volt, volta szónak ilyen alaku összetétele, miért vonakodnánk megengedni az ilyen formáukat is: másantilét, másérti lét? Hiszen egymásért élünk, vagyunk; „élni egymásért, egymásban,“ zengi a dal, a költészet, és nem tesz kifogást ellene a józan ész. — Ugy hát ezek nem pusztá szó, annál kevésbbé oly kárhozatos dolog, mint avatag bölcészeink ránk beszélni szeretnék. Ők a nyelvet, melyen irni, tanítani akarnak, vagy elhanyagolják, ott hagyván, a hol lelék, vagy ignorálják, mintha nyelv és bölcészet egymásra nézve teljesen köszönyös dolog volnának. — Látnivaló, hogy a kigunyolt német oly erősen hisz a gondolatban, hogy vas-következetességgel csuf szókat is gyárt érette. Mi oly kevésbé vagyunk meghatva fenségétől, hogy föl sem veszünk a nyelv ereklýeit, vagy ott engedjük veszni a szótárban nyelvtörténeti mumiónak. Tehát ne beszéljünk, legalább némely bölcészeink szerint, a dolgok miségéről, hogy- és mintlétéről. Ezt nem érti a magyar józan ész. Hasztalan ily közmondás is: több

valami, mint semmi. Ezt sem érti a józan ész. Csodálatos! Hiszen mi, valami, semmi, közélet szerint is ugyanannyi saját értelemmel bíró fokozatok, kategóriák; s midőn ily közértelmű dolgot bölcsészileg is akarunk magyarázni, sőt igazolni: a józan ész tiltakozik ellene! Az ok és okozat, lényeg és látszat, állomány és járulékok hasonlóan köznyelven és használatban forgó határozmányai a gondolatnak, s ha ezeket bölcsészileg lehozzuk, fokozzuk a logikában, akkor is a józan ész ellenére eszelekesünk? Hisz az egész bölcsészet tulajdonkép nem egyéb mint a tudat igazolása, megalapítása éppen úgy, mint a nyelvten akkor is szükséges, ha anyai tejjel szívtuk be és beszéljük a nyelvet.

Hetényi ¹⁾ már abban is „filozofusi lelket” látott, hogy nyelvünkben az igazság kettőt jelent, u. m. veritast és justitiát. „Talpra esett közmondásaink is mutatják,” írja ugyanő, „hogy a magyar nincs filozofusi elme hiával, és csirája a bölcsekedésnek még köznépünk értelmében is gazdagon el van hintve, mely csupán ápoló, gondos kezekre váraкоzik.” — Ez igaz. A nyelv olyan, minő a gondolkodás. Bátor ez, úgy a nyelv is hatalmas, férfias; félénk: úgy a nyelv is elveszti jobb részét, erélyét, azaz ellanyhul, elnyellik, mint a mult században s még ennek elején is; mikor maga a legszebb szó: bölcsekedés, gyanura talált Erceseinél ²⁾, kinek lelke ismérte ellenére volt a „Philosophia” értelmét „bölcsekedés tudománya” formában és szókbán visszaadni, mert e név, a mint előszavában mondja: „a filozófiát igen megalacsonítja: bölcsekedni helytelenkedésre mutat.”

1) Uj Tudtár. 1837. 2. k. 90—91. lap.

2) Philosophia. Irta Ersei Dániel. Első db. Debreczen, 1813. Előljáró beszéd 8—9 lap.

V.

Sükerülvén, úgy gondolom, kimutatni egyes szók és gondolatjárás után, hogy bölcseészek közbejötté s munkássága nélkül is bir nyelvünk oly alakokat, melyek közönséges használatu és divatu kifejezés létökre is elég alkalmasak, hogy bennök a bölcseészeti gondolkodás honosan érezze magát: nem tehetek jobbat, mint ha ugyan-ezt még folytatom. Az ily kísérlet, ha kissé tán nem épen a legmulatságosabb is, de hasznos lehet. A nyelvet úgy szeretjük igazán, ha értjük. Azért van nagy rokonság, belsőség a nyelvtan és hazafiság között. Minden szó méltó, hogy a bölcseés által figyelemben tartassék, s annál méltóbb, mennél többször hallik panasz és vád a bölcseészet homálykeresése, józan értelemtöli eltérése miatt. Mindkettő oly igaz és alapos vád, minő alapos és igaz a bölcseészet, mely teszi. Okos ember homályt nem keres; hanem ha lelt, elhárítja, vagy legalább megvívja; legroszabb esetben figyeltet a nehézségre. A süker nem jó mindig oly könnyen; s a nehézség olykor süker. — Kérem az olvasó figyelmét!

Az ilyen szók, mint feljebb mondám: semmi, valami, ugyannyi kategóriak; különösen az utolsót szabadjon nekem most elemezni. Valami ebből van össze-

téve: való és mi, németül Etwas. Értelmét ilyen formán fejthetjük ki: a dolgok misége rendesen tagadás; mert nem tudom megmondani tulajdonkép: mi a rét, hanemha oly formán, hogy eltagadom: nem legelő, nem ugar, nem szántó föld, vagy mint Spinoza kiejti: omnis determinatio est negatio. — Szólani oly valóról, létről, melyet nem tudunk megmondani, hogy mi, annyit tesz, mint azt létező tagadásnak, azaz valaminek mondani. Így a valami létező tagadás, meglevő mi, való mi ¹⁾. Sehol nem láttam jobban összeválni a nyelv és bölcsezet ugyanazonságát. A fölvetett szó magyarul van jól alkotva, de Erdmann német bölcész által jól kimagyarázva. Fogalmát, ha a bölcsezet ki nem fejtette volna, a német Etwasnak is a magyar nyelvből lehetne kitalálni. A magyar szó a bölcsezet maga. Az a kérdés: eset-e az, vagy észí kényszerűség, hogy a német bölc úgy fejtí ki az Etwas fogalmát, mint a hogy a magyar megalkotta?

Nyelvünkben továbbá a volt szó főnévileg jelenti a lényegét, p. voltaképen, a dolog volta, mivolta, stb. Hogyan történhetik ez? Miért jelenthet egy mult időféle igenév épen lényegét, azaz a dolgok belsejét? A szó ellen, úgy hiszem, nem tehetni kifogást sem józan ész, sem hazai nyelv szokás néz pontjából. Ezt minden magyar ember iskola nélkül is megérti, sőt épen az iskolátlan nép használja leggyakrabban, mert a tudományos nyelvben ez idő szerint inkább használtatik a lényeg. És mégis a volt szó a legmélyebb felfogás után valódi spekulatív szellemben van alkotva, minden egyszerűsége

1) Erdmann. Grundriss der Logik und Metaphysik. Zweite verbesserte Ausgabe. Halle, 1845 22. 23. lap.

daczára. Nem untatok senkit azzal, mikép fejlődik a tiszta lét lényeggé (volttá) a logikában, mert ez a tudomány körébe való, hanem utalok ismét Erdmann említett munkájára, hol ez olvasható: „Indem in unserer (t. i. német) Sprache das aufgehobene Seyn (azaz Wesen, volt, lényeg) als das Gewesene bezeichnet wird, spielt sie (die Sprache) sinnig ²⁾: — Épen úgy mint a magyarban, mert a német Wesen, gewesen épen az, a mi volt, voltaképen. És ha dicsekszik a német tudós, hogy e szó alakja és jelentése után oly elmés játéka találtatik nyelvében a bölcészeti szellemnek: nem épen a mi nyelvünk bölcészeti hajlamának is köti-e a koszorút? Tehát volt am. lényeg. Mi lehet itt a valódi mélyelműség? Hiszen a mi szavunk oly régi, és a magyar nép talán igen együgyű arra, hogy bölcészeti mélyelmű szavakat csinált legyen valaha. Sőt inkább! Épen ily gyermeteg alkotásban fekszik a jelentesség. — Tehát próbáljuk megfejteni, kérvén az olvasót, hogy töltsön el, ön nyelve érdekében, a kissé foglyos magyarázatot.

Előbb ismerjük meg a tárgyakat külsejük s közvetlenségükben, mint belsőleg és közvetve; más szóval: a lét, vagy a dolgok, a mint vannak, csak kezdetét adják az ismeretnek, általa és általok emelkedünk feljebb: külsőről a belsőre; például: megismerem a növény levelét, virágát, gyümölcsét stb; de ezek egyenként és külön állókul tetszenek egymás mellett és után, azaz elhervadnak, véget érnek; s vajjon oda van-e a növény? Épen nem; hanem levél, virág, gyümölcs, a melyek már nin-

2) Erdmann, fentebb idézett munkája 66. lap. jegyzetében.

cseinek a növényen közvetlenül, megvannak a növény magvában, lényegében közvetve; egyrészt mint elmúlt lények, tehát mint voltak vannak meg, másrészt a múlt, mint időbeli távolság, nem a közvetlen, közellevő, hanem a messzibb fekvő, érzékeink felett eső létet akarja kifejezni. Ez a volt szónak, melyet atyáink valóban mélyelműleg, egyenesen a spekulatív bölcsészet javára teremtetek, lehető, alakot és értelmet összehozó magyarázata. Így a volt = fölemett lét (aufgehobenes Seyn). — Lényeg az, miben a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni; azaz visszatértek az alapba: a lét voltta tökélyesült, a volt: meglevő múlt.

A Ding ³⁾ (nem is tudom, hogy tegyem ki magyarul; legyen: dolog) magában sok különféle tulajdonok egésze. Azon tulajdonokra nézve, melyek a dolog miségét teszik, a haben (das Haben) szóval él a német nyelv. „Aber diese Uebertragung des Habens auf das Seyende ist ungenau; mond egy német író, mintha tán értett volna magyarul és mondandá: helyesebb a magyar nyelvszokás, mert a haben igét a létigével adja vissza: van neki (er, sie, es hat), stb. A német bölcs tulajdonképp azt akarja tisztázni: van a dolgokban miség és minőség (Qualität und Eigenschaft). Miség például a gőzben a rugalmasság, tehát oly határozomány, mely nélkül a gőz nem gőz. Ellenben annak fehér színe, például, csak minőség, azaz nem lényeges tulajdon. Ezen nem lényeges tulajdonok birására hagyja meg német bölcsészünk a haben igét; a lényegesre nem. — És folytatja, mivel a lényegesre, a voltra, is át szókták vin-

3) Hegels Werke. Encyklopaedie. Sechster Band. Zweite Auflage. Berlin. 1845. 254. lap.

ni a haben ige felhasználatát: a mult (volt) idő igen sok nyelvben azzal formáltatik (hat gelebt, und geliebet. Schiller). — Ellenkezőleg nálunk, magyaroknál, mindig a lét ige járja a mult idők alakítása körül, például: szerettem vala, volna, legyen.

A magyar alak tehát bölcsészebb, a mennyiben több mult idő a létige segélyével áll elő; de hogy a német nyelv a seyn és haben igékkel külön él a miség és minőség előadására, ez, tagadni nem lehet, mély vonás a nyelvben; ellenben a magyar mind a miség, mind a minőség kitételére egy igét (van) használ, s ez nyelvéseti szegénység. Hajdan azonban, jól tudjuk, a valóani volt az, a mi most a német haben. Vajjon ne fogjuk-e itt megjegyezni, hogy eleink a jövő időre mondták a lesz, levén igét, míg most jelenre is mondják már, nem mint régen: binös vallván, hanem: levén. Ne jegyezzük-e meg, hogy Pesthi Gábor ¹⁾ írta: az oroszán üvölteni, ordítani fog azaz kezdé, mely ige mai nap ezen értelmét nem bírja már, hanem e helyett segéde a jövő időnek. Lám, ezen igékkel vagy félbeszakadt felhasználattal egyegy bölcsészeti szabatosság és nyelvtani készlet kallódott el a nyelvnek műveletlenül hagyása miatt. Most ennyi valahai készlet dacára, pedig mindegyik a lét körében mozog, sem vagyunk képesek egy szóban kitenni azt a műfolyamot, melyben egymást követi a levés, nemlevés, például: midőn a növény virága elhull (nem lesz), azonnal és minden félbeszakadás nélkül is folytattatik a lét a gyümölcs előálltával; mire a német oly kimerítőleg bírja werden (das Werden) szavát. Ilyen lett, vagy lehetett volna nálunk

1) Uj M. Muzeum 1853. VII. 346. lap.

a lesz ige, mely szintén jövődőt alakított, mint a német werden, ha jelenné nem fordítottatik; vagy a fog (kezd) ige, mely ma jövőt alkot, ha ez értelemben is kifejti származékait. Mert a kezdet épen oly állapot, vagy oly foka a létnek, mikor a dolog van is, nincs is, azaz indul a létesülés felé, s csak „a vége választja meg.“ Ugy szintén más oldalról meg volna nyerve tudalmunknak a bölcseletről kimaradhatlan lét és levés szó szerinti különbsége, mint értelmileg különbözők, melyek elsejére spekulatív írónk a van igét, de a mi még nem főnév, használnák, ha kétségbe nem esnék a másik fél, mely minden van és vanságféle szótul világba megy.

De egyes szóknál minden esetre nagyobb az ugynevezett ítéletek alakítása. Az ítélemben rend szerint három szóra van szükség. Első az alany, második a mondomány, harmadik a kapocs, például: homo est mortalis; der Mensch ist sterblich. A magyar nyelvnek három helyett elég két szó. Ő a kapocsszóval (est, ist) nem gondol; ez, meglehet, aggodalommal is tölté el a logika idegen műveltségű tanárait az ítéle alakítása iránt; azonban a magyar nyelv ez által nem kevésbé bölcsele. Szerencsénkre egy idegen tudósnál ezt olvasom erre: falsch ist es von einer Verbindung der Seiten des Urtheils zu sprechen, da, wenn von einer Verbindung die Rede ist, die Verbundenen als auch ohne Verbindung für sich vorhanden gedacht werden ¹⁾. Ezt én úgy értem, hogy az est, ist kopula nem tartozik oda észileg az ítéle formájához, hanem az csak nyelvtani fölőseleg a bölcsele rovására, mert az

1) Hegels Werke. Encyklopaedic 527. lap.

együtvé tartozó fogalmak nélküle is összeköttenek az elme által; tehát nem szükség ott láttatnia, külön szóban előállíttatnia, mert az ítéles nem a szem dolga, hanem az elmeé. Az ítéles magyar alakja az igazán bölcsész. Nincs benne kopula; például: a lélek \bigcirc halhatlan. — Én soha sem bírom megfogni, mikép tudott egy német bölc, Hegel, ily magyarosan, vagy az ő magyar ezelőtt már századokkal oly hegeli módra gondolkozni. Így szövi be magát az ész a nyelv szavaiba s gondolatformáiba, mikép gubójába a selymér. Szók, melyek minden meggondolás nélkül peregnek ajkainkon, s talán csak egyszerre mint rögtönzések állhattak elő, mély elmére utalnak vissza. A nép elméje itt is oly bölcsészinek mutatkozik, mint ugyancsak az én kezem alatt egyszer már költői tökélyben is világíttatott fel. Az érthetlennnek mondott idegen bölcsész, meg az együgyűnek vélt magyar nép gondolkodása út együtvé. Pap Endre költészete jut eszembe. A bölcsét nála egy kis gyerek vezérli haza lámpásával. Ilyen lámpás a nyelvszellem. Együtt járnak mellette a bölc és a gyermek. — Az adatok, melyekkel szolgálék, egy részt mint ezer évnél idősebb alakai nyelvünknek, más részt a mi javunkra esett fölfedezései egy nagy elmének, valók, kétségbe vonhatlanok. Nyelvünk és a bölc észjárása igazolják egymást. A német bölcsét a magyar nyelv, a magyar nyelvet a német bölc teszi érthetővé. Talán kin Németországban értünk is gondolkoznak. Meglehet; kivált ha elhagyjuk magunkat. De minden esetre köszönjük meg Hegelnek, hogy logikai ítélesünk alakját a kopula kihagyásaért, a multnak létigével alkotását stb. az egész világ ellenére s

nyelvünk ismerete nélkül, tisztán a gondolkodás szigorával; igazolta. Nyelvünkben tagadjam-e meg az észszerűségét, vagy nyelvünkkel együtt Hegelt is az egekig emeljem? Kár, hogy ezt hamarabb nem tudtuk! Talán nem kelt volna oly veszett híre közöttünk bölcsészetének.

De még mindeddig sincs megmondva, miért nem való oda az ítézés alakjába a kapocsszó (est, ist). Megmagyarázom. Az elmélődő bölcsészet itt is fáklyát visz előttünk. Már föntebb volt róla szó, hogy a tárgyakban vannak lényeges tulajdonok épen úgy mint kevesbbé lényegesek, melyeket nem lehet ugyanazon egy igével kifejezni, mert nemcsak miség és lényeg, hanem fogalom szerinti mondományok is vannak a tárgyakban. Az e st ist, v a n tulajdonkép igen kevest mondanak a tárgyról, vagy mikor azt mondjuk a tárgyról, hogy v a n (est, ist), semmi nagy dolgot nem mondtunk; annálfogva végetlen a különbség az ily ítélések között: dies Haus ist roth, és: dies Haus ist zweckmässig: mert a vörös szín nem tartozik a tárgy (ház) lényegéhez; ellenben a célszerűség igen is. A vörösség csak v a n, csak olyan lét, a mely akár nem volna; ellenben a célszerűség már nemcsak v a n, hanem valódiilag is v a n; azaz valódi létet föltételez; a valódiság pedig nem pusztalét (v a n); így nem is alkalmas reá azt mondani az ítézésben, hogy ist (zweckmässig), hanem jobb ha elhagyatik a kopula kivétel nélkül mint a magyar nyelvben; mert az ítézés az elme dolga, nem pedig pusztán, merev nyelvtani külső alak.

És ha csakugyan annyi szembe tűnő nyomai láthatók nyelvünkben a valódi spekulatív hajlammak, a mi

elvitázhatlan; ha példákat még talán bővebben is lehetne felhozni, a miről jót állók, és végre ha ezek csakugyan törül fakadt módjai a magyar elméjének: vannak nyelvi oldalról félni, aggodni az elmélődő bölcsezet iránt; mikor a legmakacsabbnak látszó nevezékek (terminus technicus) a közéletben, a köznép ajkán mondatlan idők óta forgandók? — A szót tehát birjuk, de hagyományilag, mint gyermekdajka a mesét; de csak közönyösen, mintha nem is a mi elménk szülte, alkotta, hanem valahonnan kölcsönözte volna. Így járt gondatlanul a szőlőmunkás Pompéji romjai felett sok időn át, így a nyáj Ninive betemetett dőledékein. A szó hanggá lett, visszaesett az állatiság körébe, mert elfeledtük értelmezés által lelkünkhöz is lekötni, a tudalomban megszilárdítani. S most midőn én talán a mulasztott hazai és nyelvészi kötelességet elvállalom s teszem, nem vagyok biztosítva, hogy a józan ész meg ne támadjon unalmas, de a nyelv és hazai észjárás nevében véghez vitt magyarázataimért. Így fajul el az ivadék, s romlik meg a nyelv és a lélek.

Nagy örömemre szolgálna ezek után, ha kimagyaráztatnék: mi elsőséggel jár az, ha népnek, minő a magyar, mely annyiszor volt már hajlandó könnyelműségre, hogy bizony nem lehet féltetni, mintha meg találna szakadni a rettentő nagy gondolkodásban, ha népnek, minő a magyar, egyre az ajáltatik, mit tanulni nem kell, hanem csak tudni — a józan ész szerint? Édes józan eszem! beh felvitte isten dolgodat! De mind a mellett nem terem-e meg igen könnyen a józan észszel babona, tudatlanság, tespedés, minden erkölcsi és anyagi rosz a dögghalál? Ellenben minden nagy dolgon, mely az

emberiséget elővitte, a gondolkodás mély és komoly, nyugodt és fenséges nyomai látszanak. — Nem, a magyar népet ne féltsük, ne kiméljük. Kimutattuk, mennyire tudunk distingválni, mint alkotmányos testület, mint jogtudós nép. Vas a feje, ki egy magyar ügyvédnél több adatot megbir, és boszorkány, a ki találékonyabb. Az ily népet kár kimélni; sőt ha lehetséges, erővel is neki kellene verni a gondolkodásnak, mint nyáját az usztatónak, hogy ne csak distingváljon mindig, hanem spekuláljon is. De mi azt teszszük, hogy népszerű okoskodásokkal a fölületesség rózsaleveleire csaljuk az értelmiséget, hogy tengjen rajtok, mint a rászaféreg, mint a hernyó, s hervaszsa az élet növényét. A mult idők műveltsége így és ez okbul volt egyoldalu. A legjobb elmék erejét pozitív dolgok emészték föl az igazság nevében. És nyertük a külsőség, fölszínesség minden czifráját a vitézkötéstől a czimek és szóvirág tarkaságaig. Itt erősen tudtunk különböztetni. Mindenkinek megvolt saját czime; úgy járt ki részére a tisztelet. Egyiknek irtuk megkülönböztetett, másiknak hivatalos, így tovább: alázatos, mély stb. tisztelettel, vagy csak: jóakarattal. Egyiknek voltunk alázatos szolgálai, másiknak köteles, harmadiknak kész, negyediknek kész köteles szolgálai. — Nyertük a törvény magyarázatának tőhegyre állított atomisztikus felhasogatását, az indiscernibiliumok imaginaczióját, csináltunk szavakat: „judlium, birsagium, incattus“ s több ilyen barbarizmusokat. — A mely népben a külsőségek felfogására oly készség s anyyi ügyesség, hogy nyolcz száz esztendő óta mindig csak distingvál, ez a nép megérdemli, hogy bölcészeti dolgokra nézve ne kiméltessék; ez lesz neki jó, kétség

kivül. A mely nép úgy tudott koholni, furni, faragni idegen nyelvet, tudja elvégre a magaét is. A sok dubietások után üdvére lesz mélyebben avattatnia az elmélkedésbe mint eddig, hogy könnyűnek találja egyszer már a gondolkodás fejtőró munkáját is. — Nem volt más czélom, mióta íróvá lettem, mint, ha isten engedi, legalább egy vonallal tenni mélyebbé a hazai gondolkodást. Ez adja minden munkásságom erényét, hibáját. Ez legyen óvásom az ugynevezett józan ész bölcsészei ellenében.

VI.

Sokak előtt feltűnő lesz, vélem, ha még a nemzetiség is előítéletül nézetik a bölcsészeti művelődés ellenében; talán annál feltűnőbb, hogy épen jó magam állatok fel ilyen nézetet. Azonban én a nemzetiséget elismerém, fejtegetém az irodalom más terén; de ha bölcsészetben általános becsre nem méltatom, ez sincs ok nélkül. — A nemzetiség szép szó; alkalmazása igen helyén esik az ember lelki életének alsóbb fokozatán, midőn szellemén a természeti befolyások után előállnak az égalji, életmód utáni sajátságok, a földirati helyzet és fajtaiság különbségei; s épen azért bölcsészeknél, kik a bölcsészetszet nem a tiszta, minden fékeitől ment szabad gondolkodás, hanem a lélektan útján keresik, megjárja. Ily módon van szó nemzeti vagy égaljhoz és más módosító befolyásokhoz alkalmazkodó bölcsészetről.

Azonban nem kell sokáig tépelődni fölötte, hogy belássuk, miszerint ez nem más mint a helyiség adaléka; és gyönyörűen veszi ki magát a költészetben és mind abban, mi ehez tartozik. Már a felsőbb fokú szellemi élet, a vallás, körében kevesebb sulya van a nemzetiség fogalmának; vagy tulajdonkép nemzeti vallásról csak addig lehet szó, míg valamely nép a kezdeti állapotot

éli, s az érzések árnyalatai szerint tudja magát legjobban kifejezni; azaz, míg a főigazságokat, melyek tulajdonkép eszmék, gondolatok, az érzés nyelvén szóltatja, s az ész tárgyait is érzési felfogással teszi magaeává. Ezért van együtt minden ifju népnél költészet, vallás, bölcsészet még fejletlen, egymástól külön nem vált, azaz feltisztulatlan gyermekes állapotban. Vallás, bölcsészet, mely a primitív világnézlettel azonos, igen jól neveztetetik nemzeti-nek; de hozzájuk járulván a gondolkodás, mindkettő változik és idővel kinő a nemzeti korból, ellenben a költészet soha sem nőhet ki veszedelme nélkül.

A nemzetiség elve tehát folytonosan erős a költészetben, gyöngébb a vallásban, végképen megszűnik utóbb a bölcsészetben. Ezt így tanítja a történet, a művelődés története is, mely tulajdonkép az emberi szellemnek az események folytában nyilvánult másolata. Első korban minden nép az ösztön és tapintat sugallata szerint tesz és vesz. A szellemi világ ezen kezdő fokozata teljesen öntudatlan, mint a természet. Egyes gondolkozók helyett a közérzület uralkodik a lelkekben, az egészben. A nemzet mint egy raj. Ez a kor a kiválólág nemzeti kor. Mint ha mondanók: nem okoskodnak a történet felett, hanem csinálják. A szellem közvetlenül hat; az ész beéli s elvegyíti magát szóba, tettbe, mint rendeltetés, mint hivatás. A népek első műveltsége, nyelvben polgári szerkezetben ezen öntudatlan tudalom gyermekei a közvetlenség bélyegével, s induló pontjai minden utóbbi előhaladásnak. Annálfogva eddiginél nagyobb előszeretettel fordul ma minden nemzet az előidők hagyományaihoz, hogy megtudja, mi volt, ki volt ő egykor a történetben; hogy mai felvilágosult eszével lássa: micso-

da figyelemre méltó nyomait s erekyéit leli öntetteiben az észnek; hogy lássa: minő eszmélkedései voltak az ősöknek valami, embernél magasb lényről; természetben dolgozó munkásságról, halál utáni állapotról, erkölcsi rendről, az örök dijról, vagy a jutalom és megtorlásról; mert ezek csak akkor övéi, ha bennök a gondolat, mint magaeíban ismér magára; s viszont csak így vetnek súlyt a nemzeti tudalom mérlegébe. A nemzet ha nem érzi multját, elveszti jelenét. A nemzet volt, van és lesz — a tudalom által.

A kezdeti műveltségben tehát már benvannak a bölcseészet csirái, különösen a nyelv alakjában vagy először még csak szó szerint, mihez járulnak minden mese, monda, hagyományfélék, mint ugyanannyi eszmeburkok. A szókat meg kell érteni, magyarázni, a burkokat lefejtetni. Én már ezekről irtam a közmondások alkalmával; egyenesen kijelentvén, hogy a közmondások nem általános igazságok, hanem leginkább az állapotokból és körülményekből kifejlett állítások. Hasonlóan ítél Hetényi: „felednünk nem kell, hogy bár becsesek ezen közmondások: a rendszeres bölcseészet hiányát azonban mégis soha ki nem pótolhatják. Sok közmondásaink részint csak félig meddig igazak, részint nem tiszta morált rejtenek magokban.“ — Afféle régiségi burvárlatok, mint a bátor Ipolyi Arnoldéi, a történetnyomozásinál sokkal többre becsülendők világnézleti tekintetben. Azok szinte bölcseészeti magvak, ébrények, melyekből egyképen fejlődhetik mind a mellett csodagyermek és Antinous.

Mindezen érzékleti, vagy ha tetszik közvetlen, első szemre való felfogásai az igazságnak, a gondolatnak

azonban nem adnak nemzeti bölcsészetet; sőt egyedül akkor kezdenek becsültetni, mikor a magára térő, magát fölismérő lélek mintegy visszatekint a múltba, s örvend birodalmának, hogy a homályos eredeti műveltségtől a napfényi tisztaságra birt bölcsészeti igazságokig minden az ő műve, először ugyan öntudatlan, de később öntudattá viradott állapotban. Ez oka, hogy a szélsőségek itt is, mint másutt érintkeznek, és a kezdeti műveltséghez oly szívesen hajlik a valódi bölcsészileg művelt elme; míg a közrendü értelem föl sem veszi azt; habár mindennek, még egytemes elvnek, is vallja a nemzetiséget, ereiklyéit pedig századok óta tapossa.

A bölcsészet, mint egyetemes igazságok tudománya, a tiszta gondolattal foglalkodik, vagy azon adataival a szellemnek, melyek az egy és megoszthatlan ész nevében a föld népei által, nemzetiségre való tekintet nélkül, egyformán fogatnak fel. A természeti, erkölcsi és polgárzati befolyások, minők az égalji helyzet, földirati fekvés, fajtaiság, élet, keresetmód, népekkeli hasznos vagy káros szomszédság, érintkezés stb. tagadhatlanul nyomnak bélyeget a nemzet arczára, enyhesebb vagy ridegebb modort bölcsészetére, de lelkét, melynek minden lényege a gondolkodás, nem alakítják kivételeessé. Én igen nagy kedvteléssel olvashatom a népek jellemzéseit a szerint, a mint az északi vagy déli sark felé, forró vagy mérsékelt égöv alatt élnek, meglep az a sok minden újdonság, eredetiség, melyet csak a saját módu élet adhat: de azt nem hiszem, hogy a gondolat, az eszme fokozatai más-kép fejlődnének egyik mint másik oldalán a földnek;

azaz: más volna az állomány és járulék (substantia és accidens), a fő és melléknév (substantivum és adjectivum) egyiknek, mint másiknak. A honnan ezen kérdésre: mi, főnévvel; erre: minő, melléknévvel; erre: mit csinál, igével fog válaszolni minden nyelv; hasonlóul a fölsimert állomány és járulék közül soha sem fogja ez utóbbinak adni az elsőséget de semmiféle nép.

Mondhatnák ellenem, hogy ez igen elvont beszéd, légbe épült vár. Mind türhető ellenvetés, csak igazam legyen. Mind a mellett áll, hogy a bölcsész gondolkodásba, kivált nálunk, szívesen vegyül be a nemzeti töprengés, óvakodás. E tekintetben legsajátosabb nézetet Szontagh Gusztávnál ismerek, még a Propylaeumokból, hol a magyar filozofia megállapítása körül elmélkedvén így szól: ha a „kellő „föltételeket teljesítendjük akkor saját, önálló, akkor magyar filozofiával fogunk birni: azaz tárgyra ugyan nem, de szellemre s előadásra a többi művelt nemzetekéitől különbözővel, úgy, mint a nyelvszokás megkülönbözteti a német filozófiát a francziától, ezt pedig az angoltól stb. mert minden nemzeteknek képzetmódja mint az egyedeké, különböző.“ (280. l.) — Utóbb így folytatja: „házánk földé dél és éjszak között a közép-vonalon terül el, s nemzetünk szellemében az érzékiség és ész közt ritka egyensúly találtató, melynél fogva felszeg empirikai vagy raczionalisztikai kicsapongásokra nem lehet hajlandó (281. l.). Ugyanezen nézet hiven másoltatik elénk ismét ó nála, midőn az egyezményes bölcsészetről ír, állitván, hogy ez más kutfőből nem is eredhet, mint saját nemzeti szellemünkből, a mennyiben ha-

zánk említett égalji helyzeténél fogva, a mi kedélyünkben „szerencsés arány s összehangzás van az érzé-
kiség, érzemény és ész közt“ (7. l.).

Fölkérem az olvasót, hogy kísérien figyelmével. — A mennyiben ritka egyensúly, szerencsés arány s összehangzás mondatik lelki tehetségeink között, legelsőbb is kérdés támadhat iránta: nem válik-e kivételessé a magyar elme épen az által, mint a kender vagy más növény a föld után? Ha már ezen arány vagy egyensúly elménk javára van, s előnyössé tesz bennünket valamely talpra esett bölcészet bírásában: miért nem tűntettük ki eddig magunkat tudomány, ipar, mesterség stb. minden ágaiban a műveltségnek? Ha tán nem üt ki előnyünkre, akkor ne emlegessük, mert megint Jorrandest fogunk, a ki hun eleinket nem is tartá emberi fajnak. — Van a 'német embernek esze? tudakozá egy könnyelmű francia régen. — De tovább bá legyen az a szerencsés arány és összehangzás tény, abból más nem következik, mint hogy az úgy van; mert az egész égalji fekvés oly bizonytalan fölvét, melynek igazsága egy pár évnél tovább ki nem állja; számtalan mellékkörülmények dolgozván körülötte. Ha ezen égalj csakugyan oly erős befolyásu, meg kellene látszani nyomának a történetből, mely szerint minden fajta nép, mely itt hosszabb ideig élt, megkapá ama szerencsés arányt, s összehangzást elmei tehetségeire nézve, mikor nagyszerű fölfedezéssel örvendeztethetők vala meg a világot, ha a kozmikai viszonyoknak a föld ezen pontján oly hatékony voltát bizonyíthatók be. — Utoljára az arány és összehangzás oly kategória, mely szerint a lélek nem a maga lényegében fogatik fel, hanem inkább anyagi módra, s

külsőlegesen. Ez ellene van a lélek állományiségának; s arányról az elme tehetségeinél csak beteg állapotban lehet szólni, midőn mintegy fensőbb fokról alábbira süllyed a lélek, s oda esik a külső befolyások, körülmények urasága alá; különben az oly élő, eleven egység, mely szerint ellenére van minden olyas felfogás, mintha külön, önállókul nézhető erők vagy tehetségekből, vagy épen vegyületekből, melyek egymáshoz így vagy amugy aránylanak, állana. Bármennyire alaposnak látszik is azért az égalj utáni arány felhozása, ez magában igen kevés a tömérdek összemunkáló befolyások nagy seregéből, melyek előszámálása nem is a bölcész dolga. Ami pedig az arányt, összehangzást illeti, mindkettő alrendű kategória és megjárja például a tapasztalatiság világában, hol fődolog a mennyiség, ezeknek egymáshoz viszonya, mit legjobban fejezünk ki számokkal. Lehet például a magyar szellemben arány az ész és érzék között akkor is, ha kevesebb eszünk van mint másnak, mert akkor érzékünk is kevesebb; mikor változván egyik oldal, változni kell a másiknak is; és az arány mégis ugyanaz marad, p. 4: 8 = 16: 32. Itt az arány egy, a különböző oldalak mellett is, azaz semmit se mond. Hasonlóul szinte gyöngé kategória az összehangzás, a lelki tehetségekre alkalmazva. — A összehangzás tulajdonkép a különbözők egymáshoz tartozása, egymással egyezése. Azért helyén van színek, hangok ellentétei s összeegyeztetésénél. A szellem és tehetségei, t. i. az ész, érzékség más nemű ellentétek; itt mindegyik ellentét a másikat is magában foglalja; más szóval: eszmei a viszony, mert nincs oly egyes tehetség szellemünknek, hogy munkásságában ott nem volna mindig az egész lélek, akár

ítél, akár emlékezik stb. A sulyegyen épen alkalmatlan, ide nem való kifejezés; népszerűnek talán népszerű, de semmi esetre sem bölcészzi.

De legvastagabb tévedés mégis ott mutatkozik Szontagh beszédében, a hol azt írja, hogy minden nemzet képzetmódja különböző levén, birhat is különböző filozofiával mindegyik. E ponton ismét le kell mondanom minden kedvező czimről az alaposságon kívül, ha szinte unalmas lennék is. Abból, hogy minden nemzet képzetmódja különböző, nem az következik, hogy külön filozofiája is legyen, hanem az, hogy különböző nyelve; a minthogy úgy is van. Honnan tehát Sz. tévedése? Onnan, hogy a képzetet a gondolat helyére emeli, s a bölcészlet alapjaul veti; holott a képzet épen azért képzet, hogy azt a mi magában egy és ugyanaz, különbözőleg tudja előállítani; p. ezen gondolatot: szellem, a latin és magyar nyelv a szél fuvásának külső jelensége után adja elő; a német pedig Geist-nak mondja íalán eredeti s nem átvitt értelmű szóval. Így a hegy, latinul (mons), talán a franczia monter. (fölmegy) igével rokonosan azon képzettől van véve, hogy föl kell reá menni, a német Berg talán a bergen, verbergen (elrejt) igével rokonos, mit én tudom? de azt látom, hogy ugyanazon tárgyat különböző oldal vagy szempontbul nevezték el a nyelvek különbözőleg, máskép az egész világ nyelve egy volna; a minthogy a rokonság épen a képzetek olykori lehető egyezésébül ered, okvetlenül; mert a különbség nem általános, ugyanazért a képzetek össze is jöhetnek; például ha nyelvünk a némettel összevág a dolgok lényegének a volt, Wesen (gewesen) rokon nyelvtani alakú, értelmű szók vissza-

adásában; ha eszik, essen egymással külsőleg is egyezők, stb. — Innen igen természetesen lehet szólni; valamely nyelvnek bölcsészetre, poezisra való kisebb nagyobb hajlamáról a szerint, a mint észí vagy érzéki, lényeges vagy látszati oldalt és szempontot emel ki egyes szavaival a dologból, melynek nevet ad, s melynek, mint tudatik, többféle jegyei, mondományai lehetnek s vannak.

A képzetnek a gondolattali fölcserélése igen fontos az egyetemés bölcsészeti művelődésre nézve; s a bölcsészetnek, mint tudománynak, szemrehányásul felhordott érthetlensége, homálykeresési büne innen ered. Azonban ki tehet róla, hogy a dolgokon nemcsak képzet lebeg, hanem gondolat, azaz törvény, lényeg is dul és forr bennök? Ki tehet róla, ha valamely bölcsészeti felekezet meg van győződve felőle hogy a tárgyakról csak azt lehet tudni: mi viszonyban vannak hozzánk, és nem semmit arról: mik azok magokban, mi az ő voltjok, mint ezt a kanti bölcsészet némelyek szerint oly világosan kiderítette. A bölcsészet homályt nem keres, hanem mind a mellett nehezen érthető, mert kevés embernek van hozzá feje, hogy a gondolatot tisztán, nem odaváló vegyülék nélkül meg tudja ragadni s tartani. Ha pedig valaki nagyon könnyen akar végezni vele: példák mutatják, minő sarkalatosan téved. Mert a bölcsészet tárgya a gondolat; mi egyenlően fejlődik minden népnél; így ha tárgyára nézve, mint Szontagh is mondja, nincs magyar azaz nemzeti bölcsészet, az a kérdés: bölcsészet-e oly tanitmány, mely nem a bölcsészet tárgyával foglalkozik; s érdemli-e az, hogy a nemzetiségi jelző több legyen rajta gunyévnnél, cifra szónál? Más szóval: lehet-e tárgyan kívül vagy inkább tárgya nélkül a bölcsészet akár német, akár franczia, akár angol stb.?

Mi játszik hát oly lidérczi játékot bölcsészeinkkel, hogy mint Hetényi ugy Szontagh is ekképen tanítanak: van egyéni, van nemzeti és van világfilozofia? — Az utóbbi bölcsész e tekintetben így fejt ki nézetét: ha az öngondolkodó ember önmagát el akarván határozni, szükségkép bölcselkedik: az ez uton támadt filozofiai meggyőződése egyéni filozofiája. Nemzet egyénéből áll, és pedig föld, éghajlat, történet, állodalmi formák és százados szokások befolyásánál fogva magát más nemzetektől némi saját közös jellem által megkülönböztető egyénéből, mely sajátság bölcselkedésekre sem maradhat hatás nélkül, mit a tapasztalás is kétségtelenné tesz, bizonyítván, mikép van filozofiája a gyakorlati szellemű angolnak: a skot iskola (talán inkább a locke-i?); az életrevaló francziának az ekklekticizmus; a német szabatudósok filozofiája pedig életben is oly hasznavehetlen mint önmagok. Van tehát nemzeti filozofia is, és pedig nemcsak nyelvre de szellemre is különböző. Ezt az irodalmi történet is elisméri, angol, franczia, német stb. filozofiáról beszélván. Mivel pedig az emberi természet lényegre nézve egy, s ugyanaz minden emberben és minden nemzetben, és egy s ugyanaz az igazság is lényeges tartalmára, azaz egyetemes igazságaira nézve: ez oknál fogva minden igaz egyéni, s nemzeti filozofiának is lényeges tartalmára nézve egynek s ugyanannak, tehát világfilozofiának kell lenni ¹⁾).

Más szókkal: az egyetemes igazság, a lényeges tartalom egy és ugyanaz minden egyénben, nemzetben, s ez világfilozofia is; a mi pedig nem lényeges, az nem is

1) Az egyezményes Philosophia stb. 41 l.

filozofia sem egyénben sem nemzetben; annál fogva apródonként s a műveltség eléhaladásával le is hull, mint a kaczagány, az ivadékokról, kik a szerint vesznek fel új módokat életben, viseletben, gondolkodásban, a mint szorosabban ragaszkodnak a tudat eszméjéhez, az emberi lélek lényeges tartalmához, vagy nem; a mint mélyebben kutatják az igazság megalapítását vagy elfogadják, mint készet, készen levőt további vizsgálat nélkül más hitelére, tekintélyére; mikor nem a bölcsészet tárgya más, mert ez ugyanaz és egy mindig, hanem felfogási módja, ez pedig egyre megy ki a Sz. által ugynevezett képzetmóddal, miről már feljebb szólottam.

Tehát az játszik efféle lidérczi játékot bölcsészeinkkel, hogy a mit csak gondolat és fogalom alakjában bír a tudalom mint tartalmat és lényegét; a képzet alakjában is birni akarják színről színre, mikép birják azok neveit a nyelvben, a szókban, vagy birni akarják a színt a szivárvány változatai, veres, zöld stb. nélkül. Továbbá az játszik lidérczi játékot, hogy a különösséget, minő a nemzetiség, egyetemessé ohajtják tenni, midőn bölcsészetre is át viszik, mely pedig egyetemes igazságok tudománya. E részben, bármint törjük is fejünket, a dolgok rendin nem segíthetünk; ugyanazért hasztalan keressük a bölcsészetet egy vagy más nemzetnél, mert azt egyik sem művelte ki maga, hanem a többivel együtt; s úgy a mint ma történeti fejlődésében előttünk áll, nem egyes hanem valamennyi művelt nép csinálománya. Így az egész nemzeti bölcsészet kérdése csak mint kezdet vagy folytatás található fel a tudomány történetében. Ha tehát mondatik: van görög, francia, angol, német stb. bölcsészet, ez nem azt teszi, mint a lélektani uton járó filozofok

akarják, hogy talán eme nemzetek oly saját bölcsészettel élnének, minő nyelvök, hanem azt, hogy bizonyos mértékig, többé kevésbé volt befolyásuk a tudomány fejlesztésére, virágoztatására. Mi ránk nézve sem az következik, hogy tehát legyen magyar bölcsészet is, hanem az, hogy szellemi becsünk, s nemzeti méltóságunk tekintetéből, az igazság iránti hódolatból igyekezzünk befolyjni az isteni és emberi dolgok ismertetének tudományába, s helyet foglalni a gondolkodó, eszmélkedő népek között. Ekkor ki fog nyilvánulni: minő lényeges adalékkal járultunk a szellem országának műveléséhez s ekkor és ennyiben lesz magyar bölcsészet, mint van görög, francia, angol, német stb.; leszen a nyelv mint közeg által, mely éppen arra való, hogy szellemi kötelék létre ne csak az egy sorsu és vérü nép vagy nemzet tagjait kösse össze, hanem az ismeretek csatornáján az emberiséggel is egyesítsen. A nyelv az a csodálatos eszköz, melyen a nemzeti különösségek közé mind jobban oltatnak be a cselekvés, a gondolkodás egyetemes módjai; csak az a nyelv mondható igazán műveltnek, mely különös létre is fölvette magába az egyetemes eléhaladást; így valódi egyetemességre fokozta fel a nemzeti különösséget; mikor lesz a nemzet, minden sajátságának, egyéniségének megtartása mellett is a szó igaz értelmében művelt, pallérozott. És ez a nemzeti egyéniség egyetemessége.

VII.

Adjuk meg a történetnek is a maga követelését, ha csakugyan tanít nemzeti bölcsészetről. — A történet hely és időszerű tények közlöje, s nem vét önrendeltetése ellen, ha említ bölcsészetet angol, francia, német földön; így lehet arról beszélnie magyar hazánk múltjában is. De a különbség minden hasonlat mellett is roppant elütő. Mert idehaza a gondolat tudományának művelése alig volt egyéb, mint a külföldről való betelepítése az időnkint feltűnt újabb újabb mozzanatoknak a legújabb korig, midőn Berlin adja bölcsészetünket egy részről, vagy a skot föld száz esztendő előtti bölcsészetét ajánlgatják, ültetgetik át más részről. Nekem ez ellen semmi kifogásom; jöjjön az isméret akárhonnán, csak jöjjön. De van ám kifogásom ama ferde és hiányos egyoldalúság ellen, mely szerint a bölcsészetnek határ iratik, mint az országnak.

Sem az angol, sem a francia, sem a német, vagy akármely más nemzet sem tön egyebet, mint forgott a gondolat művelése körül — bizonyos eszmefokozat vagy kategóriák szerint; és így minden nemzet bölcselkedése nagy közös együvé munkálás a bölcsészet templomának fölépítéséhez, nem valami különös nemzeti ösztön, hajlam után, hanem az emberi ész egyetemességénél fogva. Szerintem úgy nem található bölcsészeti nemzet,

mikép nem található nemzeti bölcsészet. Ismérjük a régi logikában a kantféle kategóriákat: mennyiség, minőség, viszony, észviszony. Tanultuk volt, hogy a gondolat ezen fokozatokat szokta megfutni az emberi tudalomban; és hallottuk, hogy például Kant fölülelemelkedett a „quantitás“ kategóriáján a „relatióig“ de a „modalitáshoz“ már nem birt feljutni. Ki volt jelölve előttünk, hogy például az angol bölcsész szellem a quantitás szerinti, vagy mert ez a kategória a tapasztalatiság világában szerepel főképp, a tapasztalati, érzéki bölcselkedést fejtette ki legjobban Locke híres munkája által; míg a francia inkább a „qualitás“ kategóriáján lelte föl magát Cartes eszmeiségével; így tovább az eszmei és tapasztalati oldalnak együttes, vagy különös művelése által fejlett, fejlett a gondolat s emelkedett azon fokozatra, hogy a tárgyakban levő viszony kiemelése volt fő, p. az állomány és járulék kategóriájával, Spinoza szerint, mi annyit tesz, hogy Locke a mennyiség, Cartes a miség, Spinoza pedig az állomány és járulék szempontjából kezdettek bölcselkedni; vagyis egyik egy, másik más fokon művelte a bölcsészetet.

Igy tanultuk ezt valaha még az iskolában; így kellett tanulni; és csak ez a helyes felfogás, ez a biztos kiindulási pont. — Ha már a nemzeti bölcsészet önálló, történetileg külön váló szellemi munkásságul nézetik: ám legyen; érjen, a mit érhet; de annyit tudok, hogy nemcsak az angolnak volt képessége a tárgyakat quantitás, azaz érzéktapasztalati uton művelni, hanem akár mely népnek; s művelte is a francia, szinte a legvastagabb materializmusig. Ha tehát angol bölcsészetről van szó, ez annyit tesz: az angol bizonyos fokig művelte a gondolatot, vagy ennek tudományát történetileg. És

pedig úgy látszik, hogy ez idő szerint legghajlandóbb az igazságot érzéktapasztalati úton megállapítani. Megállapítja-e, más kérdés; mert Locke tanát megdönté Hume stb. — Ha francia bölcsészetről van szó, mondhatjuk: miszerint ez az angol tudományt tulságig vitte a mult században, mint mai nap talán a német eszmeiséget feszíti a végső határokig társadalmi bölcsészetében. Így lesz-e mindig vagy nem, azaz megmarad-e úgy bölcsészete mint nemzetisége mellett, kétkem; de hát oda lesz-e nemzetisége, ha művelődése változtával, más fokra jutásával bölcsészete is változik? Épen nem, mert bölcsészet és nemzetiség nem egy. Különben Locke-kal, Hume-mal, Reid-del mindig mássá kellett volna lenni az angol nemzetiségnek, épen úgy mint mássá a francziának Cartes, Condillac és legujabban Leroux Péterrel.

Egyébiránt nincs, nem képzelhető oly egyoldalúság vagy tulajdonkép egyenruhai szabatosság, hogy egy nemzet így és nem amugy is gondolkoznék. Ott van a német idealizmus mellett ennek tagadása épugy, mint az ekklekticzizmusnak czáfolata a francziáknál; ott van az angol Reid, Battie és Oswald józan észí bölcsészetének legerősebb lerontása magában az angol irodalomban Pristley s mások által. Szerencse, mond Leroux, hogy Cartes spiritualizmusa ellenére feljött Gassendi, s megtartá a testet. A mi magyar irodalmunk, minden kicsisége mellett sem lehet oly egyoldalú, hogy kizárólag csatlakozzék ide vagy oda; mert a bölcsészet nem oly kész jószág, mint az „egyszer egy”; hanem élő elevenség a lelkekben, a szellemekben új meg új nyilatkozásokkal a nélkül, hogy magáról lemondana, s minden új alakulásokban ne magát szülemленé újra ismét, meg ismét. —

Ide vágó példa volna már név szerint az, mi a gazdálkodás külön ágaiban itt vagy ott üzetik. Igaz, hogy az angol pompás marhatartó, és a marhatartás egyik ága a gazdaszatnak. Igaz, hogy Hollandiában roppant előmenetelt vőn a kertművelés, Lombardiában a csatornázás, selyemtermelés stb. effélék. De ez csak ennyit tesz: Lombardia ebben, Hollandia abban, Angolország amabban tünteti ki gazdaszatát. Vajjon ezek közül akármelyikben külön áll-e a gazdaszat? Sohasem, hanem a gazdaszat magában foglalja mindegyiket. A gazdaszat már mint tudomány nem abban áll, hogy a marhatartást s ennek minden csinját, binját kimeriti, hanem abban, hogy a csatornázást, a kertművelést, selyemtermelést, vaj és tejgazdálkodást is és még sok tömérdek is-eket befoglalja, tárgyalja stb. Hasonlóul ha nekünk a bölcsezet mint tudomány csak oly mértékben ajánltatik mint a hogy azt akár Angol, akár Francia, akár Németország ki-művelte, tehát a nemzetiség ostyájában: akkor nem kapunk egyebet résznél, töredéknél. Töredékesség után csak a törpék nagyok.

Mégis a lélektani módszer bölcseizei ekkép okoskodnak: ha van görög, angol, francia, német bölcsezet, azaz ha nemzetiség szerint birható ez a tudomány: miért ne lehetne magyar bölcsezet is, hiszen a magyar szintén egy saját nemzet? De ezt így lehetne folytatni: ha van római, arab szám, miért ne lehetne angol, német s magyar is? Hasonlóul lehetne mondani: amerikai gőz, mert a gőz erejét amerikai ember tette világhírűvé s használta; amerikai villany, mert amerikai ember ragadta ki égből a villanyt; továbbá olasz delejtű, mert Olaszországban találták fel azt; lengyel naprendszer, mivel Kopernik

lengyel volt stb. Azonban, miután a római számjeggyel alig mehetünk tovább, mint a tiz ujjunkkal, az arab szám pedig sokkal több munkálatra elegendő: Róma számjegye akár ne is volna. Hasonlóul: mi köze a villanynek, delejtűnek a nemzetiséggel?

Mindezek ellenére a nemzetiség csatornáján veszélyes előtételtek nyomakodtak be hozzánk a bölcsészet dolgában. Az angol persze és francia iparos, gazdag nemzet; van politikai ereje, nagysága, tekintélye, mert, úgy mondják bölcsészeink, szereti a gyakorlati műveltséget, a produktív ismereteket; s mindezt a józan filozófiának köszönheti. Ez a tétel azért nem bizonyít semmit, mert nagyon sokat akar bizonyítani. Épen ily okon lehetne felhozni a khinai népet, mely sokkal régibb mint az angol, és a mi földolog, nem is keresztyén, mind a mellett porcellánt, szőnyeget pompásan tud készíteni, hihetőleg mert nem él (vagy akár ha él is!) az idealizmus-sal. — Azonban ne feszítsük ennyire a nemzetiséget. Sok történhetik az életben a bölcsészet minden híre tudta nélkül. S ha oly messzi visszük a bölcsészet felelősségét, nem tudom, hol állapodunk meg vele. Mert a produktív tapasztalati ismeretek kutatása is lehet olykor veszélyes, szédítő, legalább azon bölcsészet szempontjából, mely az életrevalóságot, s gyakorlatiséget papolja, s ebben különösen az angolokat dicséri. Az angol igen derék nép, mind a mellett oly impraktikus vállalatra is veti fejét, minőtül a becsületes magyar ember nem magát, hanem jó házi kuttyáját is óná. Már nevezetesen, minek küld ő hajókat oda a jéghegyek közé, az éjszaki sarktenger kikémlésére. Nem hallotta-e, hogy ott megfagy a lehellet is! Hát azt a Nilus forrását minek fürkészik egyre?

Nem elégszenek meg vele, hogy utoljára is van olyan folyóvizök belőle, melyet gőzöseikkel föl s alá szedelhettek. Bizony, mondhatná a magyar egyezményes bölcész, az angol nép igen szellengő nép, felhősi számító; nem tudja a maga hasznát, midőn ily sükerülhetlen járatokra költ. Nem régen is alig találtak egy darabkát azon vállalkozó tengerészek bakancsából, kik oly messzi mentek a jeges tengerbe, hogy desperációból utoljára egymást ették meg.

Tréfa vagy komolyság? A mint bölcseiszeinknek elhatározni tetszik. — Nem úgy, urak! Az isméret mindig isméret, legyen akár tapasztalati, akár eszmei. A földsarkak rejtelseit közvetlen nézés, tapasztalás után megközelíteni oly szent, bár még eddig sükertelen ügyeket, mint az elmélődő szobatudósé, midőn a szellem országát vizsgálja, korlátait feszíti, s a lehetlennel látszót lehetőségre, megadásra szólítja fel. — Az isméret becses jószág, csak az a baj, hogy szerzését nem egyformán bírja minden nép s minden egyén anyagilag is segíteni, előmozdítani. Nem akarom védeni az e szempontból üldözött németet, olaszt; nagyobb az ő bajok, mint hogy az én védelmemet orvosolhatná; s mélyebb, mint hogy minden, a ki felettök ítél, megmérhetné; és mégis van olyan ága az isméretnek, melyben e két nép volt az emberiség tanítója.

Nem! a bölcsezet többé nem ily szempontból felfogandó. Mert, ismétlem, úgy, a mint mai nap történeti fejlődésében s tudományos formájában előttünk áll, nem egyes, hanem valamennyi művelt nép csinálmanya. Az emberi ész nyilatkozása időnkint: az emberiség közös műve. Mennyiben járult hozzá egyik vagy másik nép,

a tudomány történetéből kimutatható; valamint az is, hogy nem volt nép, mely állandóan egy nézethez, kategóriához ragaszkodott volna, sőt tanita sok egymással ellenkező tant, véleményt vagy nézetet, melyek közül néhez volna kivenni: melyik volt már igazán odavaló, hazai, nemzeti. És e sok törekvésből, vergődésből állott elő a bölcselet, minden egyes bölcseletek rendszerbe öntése által tudományyá, mely egészen akar ismertetni s nem részenként, mi a tudás dolgá; de hogy micsoda bölcseletet honosítson meg valamely nemzet, ez nem esze s érzékisége valamely szerencsés arányától függ, hanem igen sok mástól, mit egy szóval bátran nevezhetünk a népek jó vagy bal sorsának. A német más körülmények között épen oly gyakorlati lehetne, mint az angol; vagy legalább nincs megmutatva, hogy mindig ez állapotban maradna; így az olasz, így a magyar. A héber nép irtózott a kereskedéstől; ma egyebet sem szeret. Hajdan költő volt, ma csupa kalmár; sőt a régi görög, virágzása fő pontján, jobban különbözött saját magától, a mint kezdetben volt, hogysem mástól.

Az ujkori bölcselet, hogy a régít mellőzzem, Franciaországból indult meg Cartes hatalmas „cogito, ergo sum“- jával, mely három szó egész mélyében rendíté meg az emberi tudalmat. Utána jött az amsterdami Spinoza, kit a hannoverai Leibnitz, kit a német-latin Wolf váltott fel egymásután, fokozatosan. Más oldalról, a tapasztalatíságot Locke és Baco nyomták erősen, kik után a skot Hume jött, s megtöré a tapasztalatíság örök érvényességét kételmeivel; s bölcselete szikráiból gyulamlott meg utóbb az ítészet fáklyája, Kant kezében.

A königsbergi bölcseletszel így megint az európai

szárazra jött által a gondolat művelése, s ezóta mind mélyebben vette magát a német elembe. — Kant, ha szabad így szólani, tudományos végrendeletet tön a böleszettel íránt, megosztván ezt a tapasztalatíság, eszmeíség között. A kettő közötti hidat ő még nem ismerte. Utó-dai lelkesen láttak mindkét oldal műveléséhez. De a tapasztalatíság követői s vallói mihamar fenakadtak törekvéseikkel. Ők véges elvet követtek, mely nem képes a végetlent magába ölelni. Aztán a világ sem volt igen jól érzülve tudományuk íránt a mult századi francia események miatt, mikor az anyag volt minden; csak benne ész, erő, isten. A másik rész örökösei méltónak lévén a szabad eszmeíséghez ragaszkodni; ez uton haladtak. A mester ugyan eléggé ovakodott egyiket vagy másikat tolni előnybe; ha inte az idealizmus kicsapongásaitól, szintugy elevenen hagyott emlékezni a tapasztalat förtelmeire is; ekkép tehát valamely közép ut lett volna választandó, de nem volt még rá készen az idő. A francia materializmust ugyanis a német idealizmusnak kelle más oldalra kiegészíteni, s ez megtörtént részben már Kanttal, de teljesen Fichtével, Schleiermacherrel, s oda dőlt el a filozofia sorsa, hogy az eszmeíség ismertetett el végetlen alaknak, mely a tapasztalatot is magába veszi, uralkodó elvnek, mely után a lét is kimagyarázható, az anyag és szellem a legfelső fokozaton összehozható. Így Schelling még egy lépéssel hatolván előbb, máf az egész természetben eszmeíséget látott, s a kültárgyak világát is észí láttal gazdagította föl. Hegel pedig összefoglalván mindazon fokozatokat, melyeken a gondolat fejlődése áthaladott, rendszert alkota belőlök, melyben a tapasztalat mint kezdő ismerési mód épen ugy megleli

méltatását, mint a legfellelegőbb eszmeiség, Locke mint Cartes, Baco, mint Fichte; s atyja lön az általános eszmeiségnek (absolutus idealismus). Az említett nagy elmék körül csoportosulnak már a kisebb nagyobb tömbök nemzet és idő szerint; de valamennyien, kicsinye, nagyja, képeznek egy egészet, s állíták fel a mai bölcsészet dicső alkotmányát. Ki mai nap mint bölcsész akar megjelenni az irodalomban, nem mint ábrándot vagy észficzamodást tekintse a tudomány legutóbbi fejlődési fokát; mert ez történeti jelenség, nyomra nyomra kimutatható haladási mozzanat. Az idők senki kedvéért nem térnek vissza egy két száz esztendővel. A mi történetileg megjelent, azt nem lehet oly könnyen kitudni a világ folyásából. Azt meg kell érteni, vagy ha nem, kénytelenek vagyunk az idő nyelvét utándadogni, mint a beszélni kezdő gyermek, ki „mondja s nem érti szavát.“

Nem példátlan ugyan a művelődés történetében, hogy a nemzetiség egyetemes kategória gyanánt nézetik. Egy gondolatnak sincs tetsző alakja másképp, csak ha ennek birja kenetét. Szerencsés a nemzet, mely minden intézetein valósítá ezt annak idejében, azaz: mikor még ifju volt s abban állott minden ereje, hogy fenállhatásért küzdött az egyetemes emberiség vagy különböző népek ellen, hogy beléjük fel ne olvadjon. Mert a nemzetiség különös eszme, azaz választó, elfalazó, különítő, tehát épen azért tagadólagos. Azonban nem lehet mindig csak különösnek maradni az egyetemes irányában; mert összeütközés esetére annak nincs megállása imez utóbbi ellen. S körülbelül e pár szóban foglaltatik ama sok jött, ment népek

története, melyek a közvándorlás időszakában neki neki esvén Európának, jogot kértek, helyet kerestek benne, és egymás után mint a kő, tűntek el az események folyamában. Szerencsétlenek! Nem volt erejük egyenlő színvonalra emelkedni a meglátogatott népekkel, nem állhaták ki a szellem héfokát. Annyira magokszerűek voltak, hogy nem bírtak másfélék lenni, s kivesztek az életből. — A nemzetiségnek tehát ki kell adni magát annak idejében, s valósulni az élet és cselekvés minden alakjain, azaz: lenni először különösnek faj és nyelv szerint, de azután jó az egyetemes műveltség, és lenni bölcsészinek, vagy az egyetemes világforgással haladónak.

Éljünk hazai példával. Meg kell vallani, hogy a nemzetiség eszméje sokképen hevitett és csalt bennünket. Vajjon miben állhatott akkor a magyar nemzetiség, midőn diák nyelven folyt a műveltségi élet? A nyelvnek híre sem volt a tudomány embereinél egy két szerény irón s a népen kívül. Szent-István kora azért volt és marad is nagy, mert az európai uralkodó eszmék színvonalára emelte, s vivta föl nemzetünket. És mégis hallottam a szent királyról nagy dicseretet és nagy kárhoztatást. Tudnivaló, hogy nemzeti-ségi elv után járt ki számára ez utolsó, eszmei szempont-bul az első. Kérdjem-e; melyik a méltóbb gondolkodás, s igazabb ítéletmondás? Így vannak olykor összeütközései eszméknek; mely esetben csak a tiszta, minden előítélettől ment, szabad felfogás az egyetlen biztos vezető. Minő hazaárulás, nemzetiség ellemi bűn volt 1841-ben egy akadémiai beszéd! Azt nem mondhatta jó hazafi. Akkor legalább úgy hittük. Hiszszük-e még ma is? Mindig

csodáltam Kölcssey szép parainezisét; de azt soha meg nem foghattam, hogy „Zrinyi csak egy Magyarország-ért halhatott meg.” A hazafi örömet hall illet, s örvend magyar emberben látni valósulva haza és fejedlem iránti kötelességet. És Zrinyi mégsem a hazáért halt meg, hanem kötelességérzetből. E nélkül senki sem hal meg szabadon Magyarorszáért; s ez nincs kizárólag a magyar szellemhez kötve. Az magasabb fogalom; és Magyarországon kívül is vannak hősei a feláldozásnak. — Hasonlóul el vagyok ragadtatva költészeink nemzeti lángolása, emelkedése által. Érzem, hogy e lángolás engem is hevit és hevitett szóban, tettben; sőt szabad hinnem, hogy ezt mások is tudják és becsülik törekvéseim között: mégis nem tudom eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy e néhány szót írta: minden ember legyen ember és magyar. Ugy szintén végetlenül le vagyok kötelezve a bölcsészet nevében Eötvösnek, hogy Karthausiában egy gondolatot kér, mely megtartsa e világot. Vajjon azt a gondolatot értette-e, mely magában tehetlen, éhletlen, a mi fejünk alanyi koholmánya, és valamelyik égalj alá különösen tartozik; vagy azt, mely a dolgok lelke hatalma, tárgyilagossága; melyen mint szálon függenek az idők meggyőződése, mely örökös, szünhetlen nyilvánulásban mutatja erejét, hatékonyságát, minő a keresztyénség, a polgárisodás szelleme?

Az e részben tudnivalót következőleg fejezem ki. Való ugyan, hogy az emberi nem több fajokból áll elő, melyeken vallás, égalj, életmód szerint egymástól messzi elütő különbségek észlelhetők. Igaz, hogy a művelődés története soha sem volt oly kegyes, misze-

rint Afrika forró vagy a sarkak hideg öve alá vette volna útját, hanem a történeti kor óta előkelően a mérsékelt földtájakon ment, leginkább a középtenger mozgása körében forgott s a partok fejlődéseit követte; ez igaz. De ha még ennyi és több különbséget tudunk is fölfedezni égtáj szerint a fajták között, ez mégsem alapszik az emberiség fogalmábau, azaz fogalmilag, a lélek állománya szerint nincs annyi különbség a fajták, annyival kevésbbé szomszédos népek között; nincs oly különbség, hogy a bölcsezetet, mely egyetemességek tudása, különösségbe úgy be lehessen foglalni, hogy semmi ki ne maradjon belőle. A nemzetiség különösségek öszlete, véges elem. Jól veszi ki magát benne a vélemény, rövidlátás, előítélet, ha bölcsezetet akarunk belőle csinálni; ellenben a lelkesedés, költészet, művészet, édes hazaiság: ha nem akarjuk körén túl feszíteni — szétpattantani.

VIII.

Visszatekintve röviden a mondottakra, úgy hiszem, hogy érvényre vivtam fel azon állításomat, hogy bölcsészetünk mai emelkedésének akadályai sem a múltban nem keresendők, sem valami rendfölötti dolgok, hanem különösen három előítélet, ugymint életrevalóság, népszerű köznyelv, és nemzetiség követelése. Első eredett a tárgyilagosság elégtelen felfogásából, mely szerint e kategória igen takarékosan pusztán a tapintható, vagy érzékelhető világban mondatik érvényesnek, mikor hit, isten, halhatlanság stb. metafizikai lények aztán nem bIRTHATNAK tárgyilagossággal, s az eszme csak eszmének marad az érzékeinket meghaladó tulban, létrejöhetlen elvontságban. Másik eredett azon képesség számba vétele nélkül, mely a nyelvekben, különösen a magyarban is, feltalálható, t. i. a bölcsészeti hajlam; mintha szó és gondolat örökre kívül esnének egymáson, s a népek nyelvalkotó tehetsége minden ihletést, öntudatlan tudalmat végkép nélkülözne. A harmadik előítélet a különös fogalomnak egyetemesre átviteléből származott, mely szerint nemzetiségi sajátságok, idő és tér utáni adalékok vétetnek föl bölcsészeti alapul, holott a bölcsészet egyetemességek tudása, vagy a gondolat tudománya.

Legnevezetesebb pedig, hogy mindez előítéletek a józan ész nevében taníttatnak, ápoltatnak.

Mielőtt azonban tovább mennék, elő kell adni nézeteimet az annyszor említett józan ész körül azon kérdés fölvetésével; megmaradhatunk-e ezen vezető ige szövénél minden ismereteink szerzésében; elegendő-e a józan ész bölcselkedésre? — Első boldogság a jó ész; mondják már közéletben, mintha mondatnék: van rossz ész is. Hasonlóul mondatik valakire, midőn nem helyes gazdálkodás, viselet után jobbra tér: elővette a jobbik eszt. Azonban ez még mind nem józan ész. Hanem látunk jeleneteket embertársaink között, midőn egynémely a nélkül hogy tudományosan művelte volna magát reá: jól gazdálkodik, kalmárkodik. Hivatalviselésben ügyesen, óvatosan jár el, keze alatt minden sikerül, annál fogva szokták reá mondani: életrevaló, józan eszü; de leginkább mégis azt tartják felőle, hogy szerencse fia. A józan ész tehát, a vele született hajlam és ügyességnél fogva egész erélylyel üt szét a köznapi valóság között, és rendin van a dolog. Egy falusi bíró, egy csendbiztos igen könnyen államférfit s rendőrfőnököt fog megszégyeníteni vele. A mi való: való; e tekintetben a magyar népnél sok józan ész lehet tapasztalni. Nevezük tapintatnak, természetes gondolkodásnak, vagy az ész fortélyának: mindegy, de az csakugyan igen dicséretes, jóra való tehetség, istennek különös ajándéka. Mind a mellett úgy látszik, miszerint a józan ész nem elegendő magában, hogy az ember nagyra menjen vele, s ahhoz még egyéb is kell. Egyes józan eszüre, ki rendesen a mi népünknel falu esze, falu szája, őszintén szokták elmondani: püspök lett volna belőle, ha iskolába járatják.

És e ponton a józan ész, midőn maga magát így fogja s megítéli, a tetőzést éri el, s bebizonyítja józan-ságát, az önisméretben.

Hanem a józan ész elméletét elrontották a bölcsészek, midőn többet csináltak belőle, mint a mi; többet fogtak rá, mint a mennyi tőle telik. A józan ész idom, mely felsőbb rangu nevelés, művelés nélkül természetesen tud, s ítél s annál biztosabban, mennél szűkebb körre van szorítva. Az eredeti, vagy ehhez közel eső állapotban élő népeknél uralkodó nézpont; a természet fia megeszméli vele az időjárást, az egy két napra való jövődőt, a legközelebbi tárgyakat, s ki-mondja felőlök ítéletét szabadon, őszintén, föltétlenül. Ha tán csalódnék, nem sokat törődik vagy pirul miatta, hanem más oldalról kerül a tárgynak, s a mit kivész belőle, minden elfogultság nélkül elfogadja; és csalódjék bár ezerszer, mindig elül kezdi s gyermetegül vallja be: az ember nem isten; nem lehet mindentudó. Így a józan ész. Ha keresnök: miféle népnél van legjobban kifejlődve, előhozhatnók Pallas után mindjárt a kalmukokat, Haraszty amerikai utazásából az indiánokat, kikről csodálatra méltó adatok olvashatók, p. megismerik a láb nyomáról az életkort, és a láb nyomát lehullott leveleken stb. A pásztorembernek szinte sok józan esze van. Lehajlik éjtszaka a föld szineig, s úgy nézi marháit az ég enyhében. Mondhatnók: van az isméretnek oly alsóbb köre, melyhez szintén így le kell hajolni, s a józan ész ez ismekörben járja meg mint vezető elv.

De alkalmazzuk csak felsőbb ismefokon, kérdezzük ítéletét túl a szomszédos közvetlenségen, meglát-

juk, minő sokképen törik ki az emberből előítélet, önfejlő dacz alakjában, de együgyűen sőt nevetségesen is majd. Emlékezzünk vissza elmúlt néhány évünk tapasztalatira, ki volt, a ki okot is tudott mellette mondani, hogy jobb a régi mint az uj módi gazdálkodás? Széchenyit rendesen a józan ész nevében ostromolták, ő a zavart eszmékről alapos, érdekes leczkét ada elleneseinek, midőn fölfedezte nekik, hogy a lótenyésztés nem hazafisági, hanem gazdasági osztályba tartozik. Ezóta nem is hallom, a gazdálkodásban legalább, a józan ész emlegetését; azt szívesebben mondják okszerűnek, ellentétül a régihez, mely igazán a józan ész szerint folyt. Áztán nem tudom, minő rangu észt tulajdonítsak azon igen tisztelt hazafiaknak, kik féltek, hogy a gőzhajó elveszti a tutalyosokat, elkergeti a halakat, rontja a partokat, drágává teszi a piacot; hogy a gőzkocsi tönkre viszi a szegény fuvarosokat; vagy mint tapasztaltuk, azon értelmes nagy sokságnak, mely kételkedett benne, ha termelhet-e a világ annyi vasat, hogy ki lehessen rakni vele az utat, mint kövel szokás, ha már csakugyan vasutat akarnak építeni. Hasonlóul nem tudom, követelhetem-e a józan észtől, hogy felfogja, megértse: mikép csakugyan a föld forog a nap körül; hogy van abban valami becs, ha őseinkről sokat akarunk tudni; ha kíváncsok előttünk távol országok ismérte; ha nyelvünket hasonlítgatjuk, bölcsészileg fejtegetjük; ha mesterinasnak előbb pontokat és vonalokat irunk, mint azt mondanók, hogy például a kerékgyártó inas „pingáljon nekünk egy hátulsó kereket, a szabósuhanecz pingáljon egy szál czérnat.“ És pedig mennyi van ilyen felfogás; de hát szabad-e

kérdeni: józan-e vagy nem józan? és melyik ilyen vagy amolyan? Mi lehet nagyobb áldás emberen, mint a nevelés, mind a mellett belátta-e szükséges voltát minden, a kiről föl lehetett tenni, hogy bir józan észszel? Még nem régen is több gond volt nálunk a dolgokra, mint személyekre; juh, marhanemesítés hamarabb lett közteendővé, mint az ember nemesítése, és mondatott, hogy a nevelt ember csak jobban fogná érezni bajait. A falusi asszony pedig azért nem hagyá írásra taníttatni leányát, hogy levelet fog küldeni szeretőjének. — Nem lehet megmondani, mi mindent lehet és nem lehet várni, tudomány dolgában a józan észtől. Az utazók beszélnek Amerikában egy szép láttani csalódásról, mely, mikor eléretik, azonnal elenyész. Látszik valaminek, de semmi. Point, no-point. A hol keresem, nincs, a hol nem keresem, találom. Ha nevelést adok a józan észhez, elrontom; ha e nélkül veszem, elvet sértek. Vagy a józan ész lesz oda, vagy az elv. Sohasem tudom, hol kezdjek valamit vele; mennyi kell vagy nem kell hozzá a tudományos műveltségből.

Firenczében láttam egy füstvényt, mely Galileit ábrázolja, a mint a mozgás elméletét egy haránt lappon szemlélteti, fejtegeti. Ott lebeg az új eszme a tudós feje körül minden villanyosságával. Körötte pedig papok gyűlvék össze ítéletmondásra; s meglátszik rájtok, hogy remegnek az istentelen gondolattól, melyet a böles földünk mozgásáru! kiejte. Azért előhozatik a szentkönyv. Czáfolatot keresnek benne a tudós ellen, ki várja ítéletét. — Mi lehetett akkor ez embernek lelkében, minő kín, minő fájdalom! Vajjon melyi-

ket hitte akkor józan ész emberének a világ; és kit hisz ma; s vajjon épen józan, vagy talán művelt észnek inkább? Sokat merengtem azóta e képen, mely avatlanok elől el van zárva, és hasonlítgatám egybe a fájdalmakat, melyek dulhatják ember belsőjét a méltatlanság, a vesztés, a csalódások miatt. De midőn, mert több esze van mint másnak, szándékosan, okoskodva üldöztetik a tudós, a mi több, vallás és erkölcs rontója, emberiség káromlója gyanánt is kiáltatik ki a világ előtt, ez oly kegyetlenség, igaztalanság, mely csak a józan észről telhetik ki. Ugy tetszik, hogy ilyenkor az emberi lény végetlen részébe dulakodik be a gyötrelem, s bennünk, noha csalódok, az isteni fáj. — Galilei arcza e főstvényen mély és nyugodt. — Még oly ritka példáját sem láttam a józan észnek, mint Pilátusban, ki nem ítelt hanem megmosá kezeit.

Elvégre tehát miben látjuk szerepelni az ugynevezett józan észet? Az eszme története úgy tanítja, hogy az ujitók, akár Galilei, mint természetbuvár, akár Széchenyi, mint államgazdász, akár Kazinczy, mint nyelvész. lett legyen az, rendszerint a józan észről kapják az első ellenmondást; legalább a legelső követ mindig annak nevében és még hozzá, teljes jóakarással dobják az ujitóra. A józan észnek tehát van joga ellene szólni az ujnak; van joga makacsnak lenni, és bevásni az előbbeni szűk világnézetbe, s bolondnak tartani mást, mint tartatott Fulton, Colombo. Van joga nyilvánosan vádolni a legüdvösbet, szóval: van joga lenni farizeusnak és irástudónak. Így a józan ész mindig a bevégezettet akarja, vitatja; újjá megeredni, megújhodni már nincs módjában. Ellenben a szellem mind a mellett folytatja maga utját, viszi elő a világot, mialatt a régi emberek kidőlnek és újabbak álla-

nak helyökbe. És mert a józan ész mindig a bevégzettet akarja, örömet ragaszkodik a kész igazságokhoz, melyeket valamely bölcsészeti vagy politikai felekezet valaha elvekké tett, mintegy örökig tartó érvényességgel felruházott. Ilyen igazság és elv például a stoa bölceitől: a természettel egyezőleg élni; aztán sok számos egyes tételek, a magok körülményeiből, az egészről kikapva, minők nagy részt Horácz műszabályai; a a közép ut dicsérete: legjobb a közepes szerencse; extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita! Baco mondatai a tapasztalati bölcsészeknél; aztán a régi: „semmi sincs az értelemben, mi nem volt az érzésben;“ ilyen volt a nemesi szabadság ezen szavakban: réven, vámon nem fizet. Mindezen bölcsészeti, erkölcsi, politikai igazságok nagyon kedvesek az értelem előtt, és épen azért kedvesek, mivel oly kereken kiválnak az egészről, mikor aztán ily különösségben az idők megszokásai által minden perczen kész pénzüل szolgálhatnak. A törvénytudók, gazdák, orvosok 'aztán az ilyeket „maximákká“ dolgozzák ki, s az ügyvéd nem is ügyvéd, ha ezeket nem tudja; a gazda leginkább időjárást jósol velök, az orvos pedig életrendi szabályokat csinál belőlök versben, prózában. De a megszokás, az avulás ezeket is megrontja előbb utóbb; mint például a stoikus tételt: „naturae convenienter vivere“ mivé tette az a nagy megnyugvás, mely szerint oly bizton támaszkodtak hozzá, hogy utoljára elvesztette valódi értelmét s egészen a külső, gyes és árnyékos természetet értették alatta. Oka, mert a tétel bölcsészeti tekintélyre volt emelve, s vétkellették közelebből venni vizsgálat alá; míg nem szájantivá lön annyira, hogy semmi köze sem maradt vele az észnek;

vagy ellenkezőleg ismét felkapva, mint Rousseaunál, egyetemessé tétetett mindenkép. Ha ezek kiavulnak, onnan van, mert az emberi ész tulment rajtok, a nélkül, hogy a magok helyén lemondana rólok, miért csak módjával, annak rendi szerint, és többé nem általánosságban isméri el igazságukat. Példaul „a természettel egyezőleg élni“ vajmi szép dolog „bizonyos“ tekintetben; de azért nem szaggatjuk fel vassineinket, távirdai sodronyainkat, báminő természet elleni dolgokul látszottak is valaha. —

Bölcészetben a józan ész rövid de hatékony szerepléssel mutatkozott a skotoknál ezelőtt száz esztendővel. Reid volt a józan ész tanainak legmúltóbb hirdetője a legelső felüdülés pillanatában, a mint a Hume skepszise által megdolgozott bölcsezet kezdé magát újra összeszedni. Szerinte „vannak az ember lelkében bizonyos, a tapasztalástól független alapigazságok, melyek után kell okoskodni, s okoskodik is nemcsak minden ember, hanem a legmélyebb gondolkozásu bölc is, hat i. értelmesen akar okoskodni. Ezen alapigazságok mintegy ösztönszerűleg határozzák el az értelem ítéleseit, s kiállítják mint tartalom, a közös emberi érzelmet (common sense). Mihelyt az ember ezen alapigazságokat megérti, kénytelen azonnal hozzájok állani. A képesség, hogy megérthessük, velünk született és közös minden emberrel. Hozzá se nevelés se művelés nem kívántatik. Hanem szükség hogy az értelem ki legyen fejlődve, érettségig jutva, s balitéletől szabadon. Az ilyen elvek léte közönségesen elismert¹⁾. E tudomány tételei két osztálybeliek. Elsőben vannak az igaz és bizonyos, másokban a valószínű ismértek. Utóbbiakhoz tartozik p. ez: két tanu hi-

1) Buhle, Geschichte der Philosophie. Göttingen 1802. 7. kötet, 435—34 II.

hetőbbé teszi a vallomást, mint egy, ha másként a tanuk egyforma hitelűek; aztán ama newtoni tétel: tulajdonok, melyek az eddigi tapasztalás szerint minden testben és az anyaghoz szoros viszonyban találhatók, az anyag egyetemes tulajdonai tartoznak lenni. Ezek valószínűek. — Az alapigazságokat vagy az első rendbelieket nem lehet kétségbe hozni, vagy ha igen, az nem tarthat sokáig. Azokat nem lehet tulajdonkép s egyenesen bebizonyítani; hanem megfordítva (indirecte) az által lesznek bizonyíthatók, hogy ellentétök mindig nyilvánvaló lehetlenség. Tételei közül nevezeteseb: 1) mindaz, mit belsőleg a tudalomban észreveszünk, igaz. 2) Minden gondolat, érzés valamely alanyéi; ez az én vagy a lélek. 3) Minden, a mire tisztán emlékszünk, valósággal volt. Az emlerő oly közvetlen bizonyosságot ad, mint a jelen tárgy tudalma. 4) Meddig a tudalom és emlerő visszament, mindig ugyanazon én, ugyanazon személy voltam. 5) A dolgok, melyeket külsérzékeinkkel világosan szemlélünk, kívülünk valósággal megvannak. Az emberi természethez tartozik az érzékek tanuságában korlátlanul megbizni, még mielőtt nevelés, hamis képzet megrontották volna. Érzékek által ismerjük szüleinket, rokonainkat, barátaink s embertársainkat. Általok veszünk minden oktatást. Egész társas éltünk azon bizalmon nyugszik, melylyel az érzéki tanuság igaz volta iránt vagyunk. — Ellenben az eszmeiség (idealismus) alkalmatlan rendszer. Megfoszt szüleink, rokonink, barátink, polgártársainktól; jóakaratumk elől a tárgyakat elvonja, tökélyünk és üdvünknek árt, s viszályban áll tudalmunk és érzésünkkel. Ugyancsak felhordja Reid, hogy Cartes,

Malebranche, Locke, Berkeley hadat üzentek a józan észnek, bölcsezetökkel. 6) A mit értelmünk világosan és teljesen ismér s mint hamisat vagy igazat különböztet meg, az úgy van. Egyedül az érzelem azon tehetségünk, melylyel ítélhetünk, gondolkozhatunk. Hume állítását, miszerint az ész nem elve a mi cselekvéseinknek, hanem szenvedélyünk s hajlamunk szolgálója, Reid azzal verte vissza, hogy az emberi cselekvések különféle céljai közt olyanok is vannak, melyekről ész (Vernunft, reason) nélkül még csak fogalmat sem szerezhethetünk. Ha ilyen fogalmaink vannak, ezek után cselekszünk, s ezek észí, vagy okossági elvek (rational principles). —

Ugy látszott, hogy az egységesnek hitt közös érzelmen alapuló bölcsezet összeforrasztja ismét azt a sebet, mely a skepticizmus által üttetett a tudományon. Az élet s bölcsezet kibékülése váraték tőle; s voltak is követői. Benne valami realitás mutatkozott volna az empirizmus számára; tehát tisztult és növekedett volna a tartalom; mind a mellett a bölcsezeti fejlődés átugrá a közös érzelem vagy józan ész tanát, mert ez csupa bizonytalanság. Volt idő, midőn az egész világ hitte, például, hogy a nap forog a föld körül s ez mozdulatlanul áll középén, mégsem volt igaz e vélemény. Így a józan ész bölcsezete semmit sem gyámolított a tapasztalás esendő voltán, hanem megmaradt maga is esendő tapasztalásnak, melyet még Locke tanaiban megdöntötte Hume, s nem volt többé szükség megdönteni.

A mi a skot bölcsezetben kecsegtető, az tulajdonképp az előbbeni metafizikának, melyet Wolf után Baumgarten, Crusius, Mendelsohn egészen ellaposítottak, lett

volna ellentéte, úgy szintén belső forrása ismereteinknek, mely értelemben jótékonyan, szépen dolgoztatott fel morálra leginkább ugyan magok a skotok, de francziák s németek által is. Az a sok illendőségtan mind itt veszi gyökerét, s befutá a világot, mint valamely folyondár növény. Bölcsészek dolgozták az „etiquette, convenance” rejtelmait, világba lépő ifjak, leányok számára ilyforma czimek alatt: a nyájas, vidám társalgó stb. Ezt aztán előkelő szeretettel mondák a szó szoros értelmében gyakorlatnak, életszépítő mesterségnek, az iskolát az élet elejének, a könyvet utlevelének.

A skot bölcsezeti elv, a mint látszik, a szellemet valamely választott ponton akarja meglepni s alapul lefoglalni: a hajlamok, érzések válságos pontján. Erkölcsei érzelem, rokonszenv, jóakarát, sok minden jó dolgozik együvé, hogy a bennünk levő kötelességérzet kifejlődjék, az ismeret megalapíttassék. — „Az ily okoskodás,” mond egy bölcész, „a tapasztalásból ered, és mind a mellett kényszerűnek akar látszani valamely erő után. Példaul: a társalmiság oly mozzanat, mely megvan a tapasztalásban; a társaság hasznot terem az embernek. Hol alapszik tehát a társaság kényszerűsége? A társalmi hajlamban. Így szokták általvetni a természettudósok az okot és okozatot egymás helyére; név szerint hogy a vilányos tünemények alapja az erő, mely azokat előhozza. Ez pusztá visszalépés a külsőről a belsőre, meglevőről a gondoltra, úgy hogy ez ismét meglevőül tekintetik. De mindez annak tudalma nélkül esik, hogy alakra nézve átmenetel van a fogalomtól a létbe, és visszájára; tartalomra nézve pedig a tünemény valóságos esetiség. Látjuk a villanyt, épen úgy mint azt, hogy az emberek

társalmiság által ösztönöztetnek, rokonszénvvel birnak stb.“ — A közös érzelem, vagy közrendü értelem bölcsészete a mint hamar felkapott, úgy hamar is letűnt; s Hume óta, ki a tapasztalást megkétlette, s ez által lényeges mozzanatot hozza elő a bölcsészeti haladásban, angol bölcsészetről, tudománytörténeti szempontból, mai nap már nem lehet beszélni.

Az, hogy a közös érzelem az észet csak úgy mellesleg veszi, még eltűrhető; hanem felöltik, legalább én előttem, Priestley azon észrevétele, mely szerint ez a különben illödelmes elmélet megöli az igazság keresése körüli türelmet, s annyira téveszti követőit, hogy örömet szivakodnak és gorombák. — Ez, a nélkül, hogy kapnék a gyöngye oldalak felhajhászásán, nálunk szinten megtörtént, ismétlődött. Az a nagy tűz és pathósz, melylyel nálunk az „előre járó gondolkodás nélküli“, mondhatnám pisztolyból kilőtt, igazság védetik, ajáltatik, fejünkbe veretik: igazán fejbeverés. Az ember nem tudja, mikor mondják bolondnak, eszeveszettnek, ha nem hódol mindjárt az ugynevezett józan ész tanainak. Még az előadási módor is rendesen oly emelt hangu, hogy az ember kísértetbe jő azonnal valamely lármás nemzet bölcsészeteül tartani az egészet. — Gar és zaj, gög és szánakozás más emberfiak iránt. Csakugyan meglátszanék ez elmélet dogmája, követőin?

A régi (wolfi) bölcsészet maga ellenkezőjévé, azaz egyoldalú idealizmusból egyoldalú tapasztalatiságba fenczezvén át, a közérzelem bölcsészete más alakot öltve mint alanyi értelmi bölcsészet állott elő, s született az ugynevezett viszelmelő (reflektáló) gondolkodás. Ennek az a tulajdona, miről már én többször tettem szót, hogy

igen szeret különböztetni, mikor elvonván (abstrahálván) egymástól a tárgy jegyeit, örökösen különit, s különítéseiben makacsul megmarad. Mint józan ész, nagyra van vele, hogy ellenébe tétetik az okoskodó észnek s magának e fölött gyakorlati elsőséget követel. Így a józan ész, máskép közös érzélem, tartalmára nézve gazdagnak, formájára nézve legegyszerűbbnek, első tekintetre belátható világosnak (selfevident) hívén magát, magánál sem többet, sem világosabban tudni nem enged. A mi ezen túl van, agyrém, hóbort. Igazság az érzéki valóság. A gondolat csak gondolat; eszmét, gondolatot tárgyilagossá lét nem illet; ezek egyedül akkor valók, ha érzéki szemlélet járul hozzájuk. „Midőn a gondolkodás így lemond az észről, az igazság fogalmát veszti el, csak annyira levén szorítva, hogy alanyi igazságot, tüneményt, csak oly valamit ismerjen meg, a mi nem egy a dolog természetével. A tudat vélemény rangjára esik alá.“

A közvetlenül ismérő tehetség, vagy a skotok közérzelme itt egy fokkal magasabbá rangozta magát. Többé nem gondolás nélküli munkásság, hanem ugyancsak különböztető eljárás lön belőle különösen Kant föllépése által. Mind a skotok, mind Kant Hume után és ellenkeltek föl, de a skotok bölcselkedése helyszerű maradt, míg a kanti észjárás elfoglalá a világot; mely két irány mintegy az ősökhez való visszatérés örömeivel nálunk mai nap, állítólag, előkelően pártoltatik, s ezuttal legyen elég rólok ennyit mondani. — Legközelebb vissz térünk a hazai bölcsészethez. —

IX.

Irodalmunkban a bölcsészet leginkább a kijelölt két uton műveltetik a legújabb idő szerint, melyhez számítható az eszmei bölcsekedés is noha csak kezdetileg még s alig egy pár elme hozzájárultával; miről igen kora volna ezuttal végleg itélni; mind a mellett egy két szó nem fog ártani utóbb, jelenségei felől. A közérzelmi bölcsészetet Hetényi fogta fel, a kantit Szontagh; végre pedig megtörtént a fuzió, melyben a kettő egygyé olvadt s én ki fogom mutatni mindkettejük irataiból, miképen jött e két gondolkodó fej kölcsönhatásba egymással apródonként, mignem csakugyan megállapodtak egy nagy szóban, melyet czimeül ajánlanak föl valamely magyar bölcsészetnek.

Előadom pedig legelsőben is Hetényi tanait, észjárását lehető röviden, mégis világosan. — Hetényi bölcsészetének legelső hite a m. t. társaság kebelében pendült meg egy pályairattal, valamint ott érte el tetőzése fokát is a „Magyar Parthenon“ felolvasásával. Az előbb említett pályairat megjelent az új Tudtár második kötetében¹⁾; a Parthenon pedig a Magyar akadémiai Értesítő füzeteiben²⁾. E két dolgozat, mint kezdet és vég, függ össze,

1) Buda, 1837. 76—164 lap.

3) Pest, 1835. 204. 223. 263. stb. lapokon

sőt ez utolsó épen összesége akar lenni mindannak, mi Hetényi lelkét mint bölcsezet izgatta, hevítette, s így amaz első, valamint a közbe eső számos értekezéseket is magába foglalja. Mind a mellett lássuk gondolkodása menetelét.

Hetényi midőn említett pályairatával a bölcsezet eszméjének meghatározásába ereszkedett, így fejezte ki magát a filozofiáról: az, „magános és társas életünk szépitésére vezérő, a természet, főleg emberi és művészet lelkébe mélyen beható vizsgálódás útján szerzett elveknek alapos és erős rendszere (80. lap).“ — Kifejtván ez értelmezés tartalmát, ily tételeket állit: „a filozofia tárgyai nem annyira iskolaiak, mint életbeliek; nemcsak magunkra vitetik ez a tudomány, hanem a társaságra is; a mi a társas és magános életre nézve nem érdekes, az az iskola dolga. Induljon a filozofia elvekből és adatokból; a tudást a gondolástól szorosan megkülönböztetvén. Legyen rendszeres; nem töredékes, hanem összefüggő, következetes, törvényharczczal vagy antinomiákkal magán nem segítő. Végre fejtse az élet kérdéseit, kövesse a szerény életszépitést, kalobiotismust: ez az én saját eredeti rendszerem (81. lap).“ — Hetényi tehát, midőn értelmezte a bölcsezetet, tökéletesen hitte, hogy új rendszert fedezze föl, de milyet, még nem mondotta meg világosan, hanem ugyanazon pályairatának vége felé már hagy sejtetni valamit felőle, midőn földicsérvén különösen a német filozofiát, „mely Kant elveire építettett“; így szól: „visszatértünk a tiszta izlés, természetes ész, és erkölcsi egyszerű érzelmek ¹⁾ harmoniájához; és

1) „Értelmek“ áll, nyomási hibából, mint én hiszem, a szövegben.

ezen egyezmény mód nélkül szépíti saját és társas életünket“ (151. lap).

Ugyanis „ezen (kanti) bölcselkedési rendszer nemcsak az iskolában pendült meg, hanem a nagy világban is, a tudósok minden osztályai között érdeket gerjesztett; utóbb folyóiratokban sőt költészek munkáiban is megjelent. Reformálta Némethonban a szentírás magyarázást. Nyert általa sokat a hittudomány, morál és kultus“ (158). „Még szembetünőbb befolyása a nemzetek polgári életére nézve (159. l.).“

Igy mutatkozott Hetényi előtt, pályairata szerint, a kanti bölcsezet; hogy utoljára visszavonja állításait, meggyőződéseit felöle. Mert nem soká, ugymint 1841. elején az Athenaeumban ¹⁾ ily czimet, s czim alatt értekezést olvasunk Hetényitől: az egyezményes rendszerről, hol azonnal „ujdon és teljes joggal magyar filozófiai rendszernek“ nevezi azt, mint valamely fensőbb filozófiát. Egyezmény, serinte, „a fensőbb filozofia legérdekeseb kérdése, nem az, mit az iskola tűz ki magának; jelesen: melyik az a bő erü elv, melyből az egész filozófiát ki lehet fejteni, vagy pedig, egy-e a lét a tudattal, vagy ezek külön nemü dolgok-e? Hadd rágódjanak ezek megfejtésén az iskolai bölcselők (Athen. febr. 18. szám).

Hetényi, mondom, tökéletesen hitte, hogy felfedezte az egyetlen bölcsezetet in natura, s nem szünt meg örvendezéseit folyvást jelentgetni, mind a mellett az Athenaeum szerkesztői nem tarták az értekezést bölcsezetinek, hanem a tárgymutatóban oda sorozák a nyelv és „aesthetika“

1) Athenaeum 1841. febr. 16-ki számában *) alatt: mutatvány ily czimü, kéziratban levő munkából; „Szépelettan, vagy az egyezményes rendszerre épített fensőbb filozofia.“

rovat alá ily czimek közé: Goethe és Schiller; mű és élv; s okunk van hinni, hogy ezt nem tették ok nélkül, vagy tévedésből, hiszen mindjárt utóbb oda sorozhatták volna a bölcsészeti rovatba, hol Szeremlei Gábor értekezése: „bevezetés az új filozofiába;“ Könyves Tóth Mihályé: „rationalismus és supernaturalismus“ állanak; miből úgy vélekedhetünk, hogy Hetényi fölfedezése inkább a szépszépszé mint filozofia mezején történt az „Athenaeum“ szerkesztői előtt is.

Azonban az egyezményes rendszernek, a fölfedező gondolkodása szerint, esztetikainál magasabb rendeltetés volt szánva; tudnillik egyenesen bölcsészeti. Nagyobb mérvű előadása, és kiépítése az egésznek, Hetényi halála után, az Akadémiai Értesítőben láta vitát, s mondhatni nem kevés figyelmet gerjeszte az irodalomban. Ha igazat kell vallanom, én sohasem voltam elragadtatva Hetényi bölcsészete által; s az akademiának azon tagjai közé tartozom, kik, midőn Hetényi rendes tagi székfoglalót olvasott fel az akadémia termében, meguntván „az ész és filozofia fennségéről“ szóló értekezést, a titoknoki szobába vonultak ki néhányan. „Hát filozofia ez?“ kérdé tőlem egy tag, ki még hamarabb igyekezett menekülni.

Szokása volt tudnillik Hetényinek elragadtatni tárgyatól vagy belé szerelmesedni annyira, hogy más hozzá sem juthatott a sok szuperlativustól, föltételtől, posztulátumtól. A honnan az a szerencsétlenség is megesett rajta, mi némely szüléken, hogy mikor igen dicsérik saját gyermeküket, annál kevésbbé tudják megszerettetni másokkal. És mégis a mi neki nem sikerült, az a nyelv, az előadás. Mert nézze meg bár ki az ő előadási nyelvét; meg fogja látni, hogy ama dekantáló modor az irodalmak

történetében azon időszakra esik, mikor már vesztí eleven-ségét az eszme, s romló félben van a világ. Nem is hagy annál fogva semmit az olvasó vagy hallgatóra, hogy utána gondoljon a tárgynak, s elmélkedjék fölötte, hanem elmond mindent oly bőven és nagyitva, mintha csak ugyan elmondana mindent, és nem is volna szükség többé újra találkozni, hogy beszélhetnénk megint felöle valamit. Izlés embere, ki meg szokta választani, hol, mit és mennyit mondjon valamiről, ki a tárgyat önmaga ereje által is engedi hatni, undort kap az ilyentől; egyszerűs mind megszökik ama sok minden jótul, mely reá erővel tolatik a bölcsészet kegyelméből.

Minden további kételkedés nélkül mondhatni, hogy a bölcsészet és annak eszméje van ez által lealacsonitva és pedig csendes hatalmu természetéből kivéve, zörgő géppé változtatva, mely lármáz és altat mint a malom. Valóban az a türelmetlenség, várni nem tudás, melylyel Hetényi a bölcsészet imádását sürgette, hasznait a közvetlen szomszédságig elénk hozta, mutogatta: repczetermesztőre emlékeztet inkább, ki minél hamarább szeretné felcsipni a jövedelmet, mint bölcsészre, kinek tudni kell várni, kinek elég magában örvendeni a nyilvánosság tapsai nélkül is. Hetényi pedig ebben volt gyöngye, legalább nem oly szeretetre méltó, hogy meg ne unassék, midőn egy akadémiai értekezést megrakva posztulátumai-val, szuperlativusaival mind az olvasó mind a hallgató részéről teljes kimerülésig zaklat. Nem csuda ennél fogva, ha az ember szabadulni ohajt és másutt keres enyhülést gondolkozó elméjének, mint oly sétahelyen, hol fátul nem látszik az erdő.

Íde igtatok például egy idézetet Hetényi Parthenonából, hadd éreztessem az olvasóval, mint nem kell írni bölcésznek, ki férfiakhoz ír. „Az ész, mely záloga isteni eredetünknek, oly fenséges lény, hogy ha ez az őt sokkép leverő állati szükség, előítélet, szenvedély bilincseiből kiszabadulhat, a józan bölcselés által magasb kiképeztetést nyer, a széptani izléssel párosulhat, és, mint a nap, a ködökön felülemelkedve, fényszekerén diadallal tündökölhet, tisztán emberivé, széppé és boldoggá teheti mind az egyéni, mind a társalmi életet; mely életszépség vagy harmónia aztán csálhatatlanul tetőpontja minden szellemi vágyainknak, célja létünknek, legfőbb indoka minden cselekvényeinknek. Ennél én sarkalatosabb, magasb, életérdekesb igazságot, főbb elvet nem ismerek, mely, úgy vélem, viszhangzik minden emberészben és szívben; ugyanazért méltó, hogy minden filozofia alapelveül tekintessék sőt tétessék.“

Szükségtelen mondani, hogy ily bölcselkedésnél nincs könnyebb. Mert föltéve, hogy, ha ez meg ez történik az észszel: akkor az ész legérdekesb, magasb, sarkalatosabb stb. Ez csupa föltét, kíváncsi, követelés; de hát addig, míg az megeshetnék, mint csináljunk az észszel? Lemondjunk róla, vagy elvárjuk, míg bilincseiből kiszabadulhat, párosulhat, tündökölhet? Ez az ugató pont, ez az égető kérdés! Látnivaló hogy a legszebb szavak el vannak vesztegetve utópiai gondolatokra, s a legközelebbi lépés helyett a legtávolabbi van szemmel tartva; s mondatik hogy ez élethölcsőség és nem szobai tudosság!

De mielőtt végítéletet kérnék az olvasótól amia lelkesedéssel vitatott egyezményre, szállá fonom ki Hetényi okoskodásait. Hetényi mikor bölcészeti nézeteit „Magyar

Parthenon“ czim alatt egybe alakítá, **hihetőleg azon** kéziratát dolgozta újra, melyből az „Athenaeum“ban közle már mutatványt, mint emlitém. Legalább a tartalom teljesen egy; s az egyezmény vitatása oly módu és irányu. E részben Hetényi elméje állhatatos és saját nyomon járó. Ő csakugyan horda fejében egy eszmét, gondolatot, melyért tuda lelkesülni, fáradni megnyugvás nélkül. Jele, hogy szerette a bölcsezetet. — A magyar Parthenon előcsarnokának, úgy veszem ki, három oszlopa van: ész, élet és harmónia. Hetényi e hármat a görög világban leli együtt, s különösen Szokratesban hiszi megtestesítve oly formán, hogy Szokrates elisméré ugyan Anaxagoras tanát az észről — *νῦν* — „de ő már nem az eget és földet tevő vizsgálata tárgyaúl, hanem az ember és ennek erkölcsi életét tüzé ki tanulmányul, és azt: mi szépití, mi rutítja annak életét.“ Ámde, folytatja H., „a tudat viszketegétől elfoglalt zofizmus“ szüknek lelé e tudományt. Már Plató tulment rajta. Így Arisztoteles, Antiszthenes, Zeno, Arisztipp és Epikur. — „Ezen szomorú jelenet korunkban szinte megújult. Kant, eleinte visszatért Szokrates elveihez, de majd az isméret és tudat alaposságát vette kérdés alá, és ez által oly általános alanyiségba süllyedt, mely az őt követőkben gyógyíthatlan kórbetegséggé válván, az egész filozofiának ferde irányt adott.“ „Mihelyt elveté (Kant) az alanyiség Éris-almáját, rögtön felkapá azt Fichte“, s annyira vitte hogy „Schelling ezt megsokallá, de azért az egyoldalú idealizmus édes mérgetől szabadulni mégsem birt; mert Fichte alanyi idealizmusát tárgylagos idealizmussá csavarta, mi ép annyi, mint fabul csinált vas karika.“ — Továbbá „Schelling hogy kiszabaduljon a kelepczéből, az az on s á g t a n b a n,

keresett védelmet, egyesítve, sőt — *mirabile dictu!* — egynek és azonnak mondva a tudatot a léttel. A tudatot a léttel ugyan,“ mond Hetényi, „öszhangba lehet hozni, de azt állítani, hogy ezek egyek és azonok, ez már csak-ugyan gunyüzés az emberi köz észjárással; mert hányszor megesik, miként a gonosztevő tudja azt jól, hogy tilos az, mit ő most tenni nem irtózik, mégis ezen öntudattal ellenkezőleg cselekszik.“ — „Sőt Hegel még vállat vonít és nagy hidegen azt mondja: a filozofia csak az által filozofia, hogy az értelemnek és józan észnek ellene mond, mely viszonyban a filozofia világa általán fogva megfordult világ.“

Természetesen, hogy Hetényi többé nem a régi becsülője Kantnak, annyival kevésbbé aztán utódainak, kik, mint főlebb láttuk, történeti haladványban művelték a bölcsestet. Egyszersmind értékét vesszük Hetényi állításának „az emberi köz észjárás“ felől, mire szintén megadatott már a felelet azon illető rang kinutatásával, melyet az ugynevezett józan ész számára ismereteink szerzése körül megállapítottunk.

Eme balvégzetű meghasonlása Hetényinek a jelennel, hol semmi életrevaló bölcsestet nem lát, sőt csaknem örülteknek mondja ujabbkori hőseit, okozá, hogy lépést tegyen hátra felé, s visszatérjen a mult századba, s dicséretet hangoztasson a közérzelem, az illem bölcsestetének, melyről szintén volt emlékezet a VIII. szakasz elején. „Ezen, még a mult században ajánlatos, szerényen haladó, alapos filozofia,“ mond ő, „korunkban elpártolva az élettől. a józan észjárástól, a lélektan soha nem nélkülözhető vezérletétől, el a tiszta, világos, igazán tanítani és építeni akaró előadástól, napjainkban ellenkező ösvényre tért;...

iszonyu alanyiség-állításba sülyedt.“ — Ilyen állítások után joggal gyanítható hogy Hetényi kész akarva tette tul magát igen sok tudnivalón, s ítelt oly dolgok és elmékről, melyeket és kiket ugy nem ismért, mint ha sohasem történtek és voltak volna.

„Csekélységem tehát,“ írja ő nagy szerényen, „a divattá vált általános alanyiságnak az általános harmonizmust teszi ellenébe, mely egységet, öszhangot állit ugyan a világban létezni, de oly neműt, minő van a jó zenében; harmonizmusom helyet ad mind a mérsékelt idealizmus, mind az empirizmusnak, és meg nem engedi, hogy ezek egymás ellen irtó háborut kezdjenek.“ — Hetényi már ugy véli, hogy az általános alanyiség (helyesen eszmeiség) védői elnézik, ha eszme és tapasztalat, tudat és lét kiirtják egymást, és mindenben ellenkezőt tanítanak azzal, mit az ő „igénytelen“ harmonizmusa vall, tanít, parancsol. Az általános eszmeiség (absolutus idealismus) neki lélektani csoda, szörnyű tévely, tébolydai kórhoz illő gondolatok, herosztratusi mérény, rögeszmén alapuló zofizmus. — Ki nem fog itt a retorika diadalaira emlékezni az ujoncz vitatkozók virágkorából, s különösen ki nem fog itt a valódi magyar bölcsezet hangzatos voltán megdöbbenni. Ha már a kezdet is ilyen, hát a folytatása minő lehet!

Hetényinek megvan a maga jó oldala. Erkölcs, ételszépítés stb. minden, minden kész szívvvel ígértetik, két kézzel nyujtatik általa; de óvást kell tenni az ő „szerény, mérsékelt, igénytelen“ eszmeisége, idealizmusa ellen. Roszul jó ki bölcsezetben ez a nagy ovakodás, ez a nagy közepszerűség. Nagy és mély gondolkodás ellen, melyről azt mondják, hogy nem veszi be az élet, hogy

érthetlen, miért oly nagy szenvedelemmel táborozni! De mégis ha bőviben volnánk a mély gondolkodóknak! Ha vérünkben volna, magyarokul, merni az eszmék világában! El kell ismerni továbbá, hogy Hetényi bölcsezsete járatlanra csábító, jártasra gyötrő; levén minden rend és szigor nélkül, mire amaz nem gondol, mi nélkül emez utolsó el nem lehet. Az ő elméje fuladásig telve volt jóra való eszmékkel, melyek szónoki beszédben, erkölcsi tanításban, mint sok olvasás, buvárlás utáni halmaz isméret, jól fogtak volna elhelyezkedni, de bölcsezsletnek igen szónoklat, rendszernek igen esetlenség. Ő nem szereti a rendszert. Ki is mondja ellenszenvét iránta; mintha bennünket valaha megrontott volna már erkölcs- vagy országilag is a rendszer. Be is teljesedik rajta, hogy „a magyar Parthenon előcsarnokai“ meglehetősen zavar, mondhatni, szószaporítás, mert a mit a három első lapon ír, a többi ugyanannak retorikai változata; őrizkedvén folytonosan és számos helyen a tovább lépéstől, mint egy miniszter, mondván: „most róla (a harmonisztikáról) csak ennyit! Majd annak helyén és idejében megmondom. Itt többet a harmonisztikai metafizikáról mondani nem lehet.“

Hetényi felől tehát nem tudjuk, mi volt tulajdonkép az a harmonisztikai metafizika; úgy látszik, hogy későbbi idők tanulmányai előtt fog, ha ugyan fog, egyszer tisztába jöni az egésznek szerkezete. Némi ösmértetésül ide igtatok egy helyet a magyar Parthenon előcsarnokaiból, melyben a harmónia így magasztaltatik: „roppant eszme a harmónia; világtörvény, éltetője a sféráknak ép úgy mint a parányi lényeknek. Kulcsa ez a világegyetemnek, melynek uralma alatt áll a porszem úgy, mint a fűszeges napország. Ez teszi lényét a test és lélek minden gyö-

nyörének; ez központja minden szebb és nagyszerűbb eszméknek; ennek törvénye legfensőbb, melytől foly ki mind fenn, mind alatt minden törvény. Ez fentartja uralmát minden szabály és norma mellett és fölött. Ez törvényadója minden magasságnak és mélységnek: ennek trónját tiszteli különösen minden élet, és ha tőle eltér, a halálnak esik martalékul. Megfoghatatlan lelke ez a világnak, irányadója minden alárendelt erőnek. Ez állítja meg a szellemi és testi világ fejleménye rendét, és ennek pályáján áll minden lény, minden élet, minden törvény. A mi amaz alól elvonja magát, az mint törvénysérv, más egyéb mint rut, valótlán és jogtalan nem lehet. Ez mint legfelsőbb lény, magánál fensőbb hatalmat nem ismérhet; azért a szellemi világban is olyan, mint a kozmikaiban az általános sulyerő, melynek uralma alól a legtávolabb eső fényfelhők napjai is magokat ki nem vonhatják. Ez szolgál a bölcsek kalauzul, midőn azon fölényhez tekint fel, kihez a hiuk vagy ritkán fordulnak, vagy ha fordulnak is, a szenvedély szele az érzelem világát gyakran eloltja bennök. Ez biztos vezérök, midőn a világ nagy könyvébe tekintenek, mely fénylő csillagbetűvel szól hozzájuk; ez iránytűjök, midőn saját testök óraművét vizsgálják, ez, midőn az ész, a tudományok és a művészet, ez, midőn a családi és társalmi élet viszonyait fürkészik“¹⁾.

Tehát ez az alapgondolat; sa fentebbi előadás ennek magasztassá lenni akaró kifejezése, de nem egyéb rhetorikai dagálnál, mindenek, üres egyetemességnél. Képzeltetni, mennyi sok törődés előzhette meg eme nagy

1) M. Akadémiai Értesítő. 1855. 275. lap.

eredményül felmutatott nyilatkozványt. Sok van itt összefoglalva, minek igazolása nincs másképp, hanem ha csak mondva; nem sajnálandó-e annál fogva, ha, jó, rossz eredménynyel bár, örökre elmaradt az egyezményes bölcsészetnek, mely különösen magyar bölcsészet is, bevégzett felalkotása? Így Hetényi rejtély, mint én hiszem, magának, rejtély maradt még inkább a világnak. És akad-e majd, ki nyomokat lépve, utjába igazodik, folytatni szerencsés a félbeszakadtat?

Részemről oda járulok meggyőződésemmel, hogy Hetényi hallott az általános eszmeiségről, s talán rémlett is előtte valami annak természete felől, de az igazságnak végire járni elmulatta; s megnyugvók az ellennézetű bölcsészek vádjai, kifogásai, ellenvetéseiben. Ugy tartom továbbá, hogy az egyezményes bölcsészet emberi tehetségeink, talán az érzelemmel áttört ész s képzelődéssel fokozott gondolat titkos, rejtélyes forrásából ered, s homályos vidékekre fut ki, félig bölcsészetnek, félig költészetnek. Ezért ragaszkodik oly lelkesülten a görögökhöz, név szerint a görög világ kihimzett és nagyított harmóniájához, de minden esetre olyanhoz, mi letűnt immár az élet színvonaláról. Más idők, más erkölcsök! Ha mégis életfilozofiárul van vele szó, ezt csak a multa, a görög életre kell és szabad érteni, nem a jelenre; de így aztán élet és tudomány alig ha fog használni nekünk, a kik sem görögök, sem rómaiak, de még csak pogányok sem vagyunk immár.

X.

Mielőtt Hetényi tudományát Szontaghéval, mely annak folytatása, sőt kiegészítése akar lenni, összefognám, idézek néhány tételt a Parthenon előcsarnokaiból, melyek ugyancsak kiemelendik azt a bölcsészietlen álláspontot, melyet Hetényi a bölcsészetben elfoglalt. Ilyen már a francia bölcsészetről való jó megemlékezés; mivel az „nem az ellentétben keres üdvöt, mint a berlinizmus, hanem az egyesítésben (M. akad. Ért. 229. l.).“ Ez magában derékül hangzik; de hát mit egyesít a francia bölcsészet? Olyat, a mi egyező? Ez nem egyesítés, hanem csak hozzá toldás. Ellentéteket? Ez jobban van mondva, s ehez hajlik Hetényi is, mondván: „érténünk kell tudományban, mint életben az ellentétek kiegyenlítését (216. l.);“ de vajjon a berlinizmusra bebizonyította-e Hetényi hogy az ellentéteket csak magókért szereti, nem pedig azért szedi külön, hogy egyesíthesse? Hetényi semmit nem bizonyított, hanem csak ráfogással élt, s úgy látszik, mindannak mi a francia mellett dicséretül mondatik, ellentétélet, a berlinire titkon, nyilván hajlandó átruházni. Annálfogva Hetényi ünnepélyesen állítja, hogy az (a berlini) „nem tiszta irányu Parthene, nem tiszta jó akaratu filozofia többé, hanem undok csábító Circe, fensőbb

életünknek, és emberi méltóságunknak aláásó Phryne (217. l.).“ Szép! Hasonlóul kidicséri Hetényi a régi görögöket, mert „az ellentétekben nem lelék kedvöket, a tárgyakat épen nem állították élökre (137. l.)“ — „A nagy természetben csak az tökélyes, a mi harmónikus és mennél öszhangzatosb valami, annál inkább diszlenek azon a természet és művészet alkotó ujjai; minél ellenmondásosabb, annál tökéletlenebb és megvetendőbb (276. l.).“ „Ellentét nélkül nincs harmónia, az élet föltéte a mozgás, ellentét nélkül összefolynának a lények és az ös khaószbba merülnének (283. l.).“ — Ezek egymás után mind megjárják a papíron, de fejben igen zavarosra mutatnak, mert ha „ellentét nélkül nincs harmónia,“ kell mégis abban a berlinizmusban valamely harmóniának lenni; mikor a francia bölcészetben, ha csakugyan oly ellentét nélküli, alig van harmónia, mert ez nincs ellentét nélkül; s hihetőleg innen ered aztán, hogy a történet bizonyossága szerint Franciaországban „a lények“ annyiszor folynak össze s merülnek az ös khaószbba. — Azonban Hetényi emlegeti az „anyagiság és szellemiség egyesítését“ (266. lap); s ezt is harmóniai műveletnek mondja. Ellentétek vagy különbözők vannak-e itt egyesítve? Nem, hanem ellenmondók; s bármennyire vesződik is Hetényi az ellenmondásokkal, mégis az a legszebb harmónia, melybe nemcsak az ellentétek, hanem az ellenmondások (contradictio) is befoglalvák, beszélítvék. Hanem az ő „igénytelen harmonisztikája összesít minden együvé illőket (327. l.); aztán a változatosságot is észreveszi az életműves testekben, létezik az emberi észben, mely az észjárás változatossága daczára eleitől fogva egy volt; az erkölcsi, a széptani világban (328. l.);“ mik után bátran érthető,

hogy ellentét nélkül se a természet, se az ész, se az erkölcsi, se a széptani világ nem szükölködik. Ekképen ki mondja meg, hová megyünk az ő harmonizmusával?

Hetényi, midőn a harmóniát fölvül felállítandónak elhatározta, ingyen sem vélte, hogy az ellentétek s ellenmondások természetét félreismeri, s nem gondolta hogy velők a harmónia uralkodása mellett igen nehéz banni. Jónak lelte annálfogva kénye kedve szerint gazdálkodni velők, azaz bevevén a harmóniába az ellentéteket, ok nélkül zárá ki az ellenmondásokat. Ez, ha úgy tetszik, féluton való megállapodás, mert az ellentétet nincs mód megtartóztatni az ellenmondásba való átmeneteltől; ugyanazért ennek is be kell az egyezménybe foglaltatnia. De továbbá épen ez által az ontságot, mit pedig gyűlöl, állit fel, mely százszorta rosszabb, mint a schellingféle, mert kizárván egyezményéből azt, mit össze kell egyeztetni, t. i. az ellenmondást (anyagot és szellemet), nincs benne mit harmóniába hozni, mikor valóban ködbe ir hamuval; hollott az ész és összerü harmóniának épen az a természete, hogy tartalmáva teszi az ellenmondásokat s mindazt, mi az ellenmondások közé esik, például a különféleséget, ellentétet, s így semmi sem marad ki belőle. Az ő harmóniája tehát azonságok harmóniája, vagyis üres, tartalmatlan, egyoldalú jószág, melyre miként fog aztán illeni az általánosság bélyege nincs, mód belátni; sőt inkább ész helyett leszen az, elvont, értelmi egyezmény; a mint alább még jobban ki fog mutattatni. Hol itt a szükségeség, a kényszerűség? Nyert-e vele a logika, ha elveül az egyezmény van elfogadva, mint Hetényi nagy önkényesen (217. lap) elhatározza?

De Hetényi harmóniát kíván, minő van a jó zenében. A példa bármennyire világos, még sincs jól választva. Ki nem tudja ugyanis, hogy az ellenhangok (contrapunkt) összehozása meríti ki a harmónia lényegét, s annál tartalmasabb leszen az, mennél távolibb hangok vannak benne együtvé foglalva, öszhangba engesztelve. Így beszélhetni a színek harmóniájáról is például füstészetben. És bár helyén legyen felhozva szín és hang, melyekkel üzi játékait az egyezmény, mégis csak külsőségnek marad a harmónia mint ellenmondók egyezése, ahhoz képest, a miben alapul a különbözők, ellentétek, s ellenmondók egyezése. Ezért Hetényi alaptételét, mely így hangzik: „csak az lehet igaz, mi egyezik, a mi pedig ellenmondásban van, nem való (217. l.),“ így kell módosítani: csak az lehet igaz, miben az ellenmondások kiegyeztetvék. E tétel körül forog a bölcsezet sorsa; s felöle, úgy látszik, Hetényinek is voltak sejtelmek, mert különben hogyan szólhatott volna „szellem és anyag egyesítéséről“ melyek az igazi ellenmondások; de nem voltak bölcsezi meggyőződései, hanem szívesen járt egyezményével a változatosság, ellentétek körül, mikép a hangokban és színekben, melyek ugyancsak külső tapasztalatiság dolgai, míg az ellenmondásoknak egységre vivése valódi metafizikai eljárás, melyre illik aztán az általános czimezet. — Ennyit a harmóniáról ezuttal.

Az egyezménynek ama béna felfogása, melyet fentebb kimutattam, okozá, hogy Hetényi nem bírván a tárgygyal, maga erejéhez méri azt. Innen ő szerinte „a józan filozofiának nem szabad az alapi és fensőbb élet teréről lelépni, és fürkészhetlenek után kapdosni, minők például a léleknek, a világnak, a fölénynék benső termé-

szete és lényé.“ Azonban e tilalom az ész feljebbviteli törvényszékinél: semmi. Szabad, nem szabad: a szellem, az ész nem kérdi, hanem világosodik és világosít. Hasonlóan nevezetes állítás mai nap: jobb lett volna az ember-nemet a hit karjai között szunyadni hagyni;“ akkor volt az ember „elégült, életvidor, a főhatalomnak engedő és boldog.“ „Mi európaiak a tudományok föléledése, a műveltségnek elterjedése óta már nem lehetünk ily egyszerűen boldogok ¹⁾. — Ilyen állítások megjárták a múlt században; de az alapok, melyekre voltak helyezve, kiszedvék alólok. Ha mai nap is halljuk még új alapok nélkül fölmelegített: eszünkbe jutnak a guggon ülő indusok, kik egyebet sem csinálnak, mint igen nagyon hisznek. Egyébiránt a hitet elszigetelve tartani, s minden időkre megállapítani, lehetlen. A hit karjairól senki sem tépte le, nem is fogja letépni az embert, hanemha saját gondolkozó természete fog változtatni hitén, a mi ellen nem tehetünk. —

Eredeti jámborság az, melylyel Hetényi kijegyzi a józan filozofia teendőjét, mondván: „nyujtson ez kristálytisztá elveket a politikának.“ Ilyen követelésre könnyen rámondhatjuk: tehát nyujtson! — „Képezzen emberbecsülő fejdelmeket.“ Tehát képezzen! — „Képezzen népét is, mely távol legyen az ábrándos népfenség, korlátlan szabadság és egyenlőség hagymázától, és minden alkalmat ne használjon kirugásra ²⁾.“ Mi is ekképen gondolkozunk, és ohajtjuk hogy képezzen mindent olyat, mint Hetényi követeli; de hát csakugyan olyan számadó gazda

1) M. Akad. Értesítő. 1835. 273. l.

2) U. o. 242 — 3. l.

volna már a bölcsezet, hogy mindenért ő vonatnék felelősségre? Ezt a munkafelosztás napjaiban még sem gondoltuk volna!

Különös metafizikára lehet következtetni némely tősgyökeres igazságaiból Hetényinek; ilyen már ez: „ha reál dolgok léteznek e világon, kell létezni ezek reál okának is; és ha van reál világ, kell lenni reál istennek is“¹⁾. Egyet jelent-e itt a „reál“ szó ha világra és istenre is vitetik egyszersmind? Mert nem lehet oly könnyen megengedni, hogy a „reál“ mindkét esetben helyén álljon. Különben az okoskodás igen gyermekes ájtattal folytatható ily formán: ha van testi világ, kell lenni testi istennek is, mert ha van testi világ, van testi oka stb. Így ott vagyunk, a hol mondtam, hogy a harmónia az egyoldalú azonosság hibájában szenved, s mint egy bekötveék szemei az eszmeiség felfogása előtt, nem bírván belátni, hogy annak, a mi reál, az oka ne reál, hanem talán ideál is lehessen. A reál szó e tételben hamis játékot játszott Hetényivel; s ő a reált bölcsezetben használta, de bizonyosan nem vette ki jól értelmét.

Kalandszerű állítások, egy pontra vihetlen tévedések. Csalódásai egy minden jóra való elmének csak azért, hogy a mi ellen maga is harcol, rendszert, újat, alkosson. Csuda-e, ha Platótul Hegelig minden nagy gondolkozót, egy kettőn kívül, szándékosan mellőz, s hazafias bölcselkedési vágytól elragadtatva, meglepetik ön maga által?

1) Magyar Akad. Értesítő. 335. 1.

XI.

Hetényi nem valósíthatván ígérte, hogy az egyezményes bölcsészetet utóbbi változott nézetei szerint kiálthassa, tudósaink közül néhányan úgy vélekedtek, hogy a nemzeti tudományosság érdekében munkálódnak, ha e félben maradt egyezményes rendszert kiviszik. Valamennyi között Szontagh volt legjobban megkapatva általa, annyival inkább, mert a hazai bölcsészetet mint nemzetit ápolni, művelni, alkalmasint hamarabb fordult meg az ő, mint Hetényi, elméjében. Hanem Hetényi először saját rendszert fődöze föl az egyezményben; Szontagh ezután nemzeti bölcsészetet vitata; nem sokára pedig Hetényi már magyar rendszernek is mondá az egyezményt; így ketten tőnek egyet. A Hetényi kidöltével árván hagyott rendszer, melynek csak a neve maradt fenn, kifejtendőnek ajánkozott előtte. „A hiányt,“ írja Szontagh, „nekünk hátramaradtaknak kell kipótolnunk s e munka kivált engem illet, ki a boldogultnak osztálybeli akadémiai társa valék, s ki rendszerében a magyar filozofia életbe léptetését látom, azon filozofiának, melynek már Popylaeumában utját egyengetni törekedtem“¹⁾.

Szontagh, hogy az igen sok mellékes kérdést hát mögé hagyjam, minő példaúl azon állítás hogy Hetényi

1) A Magyar Egyezményes Philosophia. Irta Szontagh G. 24. lap.

nem tartá eredetinek az egyezményes rendszert, mire nézve én Hetényi saját igenlő szavait idézem s őt megczáfoltam; uje vagy nem a harmónia elve a bölcsészetben stb., ünnepélyesen magaévá teszi az ügyet, és legelőbb is a magyar bölcsészet történetében akar lelteni alapot arra, hogy az egyezményes rendszer nálunk már Hetényi előtt is járta, hogy Hetényi azt csak kikiáltá. Ezen állítás támogatásaul idézi Szontagh legelőször is a tulajdonképi bölcsészek közül Imre Jánost, Köteles Sámuel, és a „Propylaeumok“at, mely munka, Hetényi szerint, az egyezményes rendszer szellemében van írva, tehát magát, aztán Purgstallert, ki azon szives elismerésre, hogy ő is olyan szellemű, rendszerű bölcseasz, mint Szontagh hirdeti évek óta, gyermektegűl hallgat, s folytatja, mint kell, vizsgálódásait és pedig más irányban; mikép elő fogom tüntetni. Műbölcseaszeti írók közül Berzsenyit emeli ki Szontagh, mint olyat, ki a művészet fölvevőöl egyezményes uton bölcseelkédett, nemcsak, hanem meg is előzte vele Hetényit.

Ezen történeti fölfedezést és „megmutatást“ oda lehetne kibőviteni: soha sem volt bölcseasz a világon, se ma se hajdan, mely annyira igénytelen lett volna, hogy még csak egyezményes se akarjon lenni, pedig sokkal régiebb idők óta, mint mikor Püthágorás egy kovács pörölveinek ütéseből, történetesen, kivevé a hangtant, s a harmóniának bölcseaszetben is érvényt szerzett. Magyarországon szintén voltak hegyek, még mielőtt Köteles vagy Imre harmonizáltak volna; kikenél jócskával régebben élt Pósházi s ő is emliti a harmóniát. Mert mit keres a gondolkodó ész egyebet, mint összeköttetést való és eszme, anyag és szellem, lét és tudat között, Imre János szerint: *amicum foedus rationis cum experientia*? Talán

nem volt bölcész, ki a harmóniát nem tanította volna a sferák zenéjétől kezdve Leibnitz „praestabilita harmoniáján“ keresztül, Hetényi harmóniájaig. Azonban a bölcsezet nem egyezményt keres, hanem egységet. Amazt lehetlen föl nem találni, mert épen utjába esik az egységnek; de azért ki a harmóniát feltalálta, még nem találta fel az egységet. Tulajdonkép amazt nem is kell keresni, mert a szemeit felnyitó ember előtt, a legelső széttekintéskor egyszerre nyilatkozik a még érzékileg ismérő elmének már; az egység pedig annál nehezebb, mert a természet, a meglevő világ minden tárgyai egymástól külön álló, független valókul tünetköznek, s minden dolog akként mutatkozik, mint ha magára hagyott önlét, elszigetelt állomány volna, melybe maga emberségéből szállt volna be valamely mozgóató erő, s különválva egyik a másiktól szeszélyesen pattant volna elő földből, légből, mint a „rideg Somló“ egy síkság közepén. Pedig ez a rendes bölcész, azaz bölcsezietlen gondolkodás. Ridegség, elvontság; mely megfagyaszt, s eltép minden eleven bölcsezetet; melynek aztán ellenlábasa még a régi bölc (Heraklit) nagyszerű kijelentése: minden foly; vagy bölcsezeti rövid szigorából kifejtve: a természet és szellem minden lényei egymásnak föltételei, alapjai. Egyik nincs a másik nélkül. Ok és okozat egymásba folynak feltarthatlanul, és szülvén egymást, előállítják a minden pillanatban jelenlevő örökkévalóságot.

Lépne föl német, francia, skot, vagy bármely kal-muk bölcsez, mindenik oly bizton, bátran merhetné állítani, hogy az egyezmény francia vagy skot, azaz nemzeti bölcsezet, és igaza volna; mert a harmóniát ugy nem kerülheti ki az emberi gondolkodás, mint nem az

ok és okozat, belső és külső, én és te, itt és ott, fő és melléknév viszonyát, mivel az oly emberi és egyetemes, hogy nem is lehet kizárólag nemzeti, mint nem a „quantitas,” melynek az csak egy része; és oly kezdetleges felfogás, hogy rendesen a tudomány fejlődésének megindulási korszakát képviseli. Kezdette bár valaki reál vagy ideál szempontból a bölcsezetet, mindig oda ment ki, hogy egyiket a másiktól magyarázta, s én fel vagyok jogosítva állítani, hogy igen tisztelt bölcészeti elődöm, Erdélyi Boétius ¹⁾ dömés, Nagy Lajos királyunk idejében már, Arisztotelest magyarázván, nem keresse mást mint a mit utána öt száz évvel később Imre János: *amicum foedus rationis cum experientia*. Apáczai Csere vitatá Cartes „*cogito ergo sum*”ját, Ladivér mondá: *universale in intellectu est res*, így tovább; azaz „bizonyos” tekintetben minden bölcsezet harmónia, egyezményes, nemcsak az, melyet a mieink ötven hatan csináltak és csinálnak.

Hanem alkalmasint, fogja ellenmondani az olvasó, az „egyezmény” szóra lesz itt fektetve különös nyomaték. Meglehet. A mi felvilágosítást eddig Hetényi főttebb idézett filozofusi bombasztjában vettünk, tévelyit inkább mint utba vezet; azért idézem Szontaghot. Szerinte az egyezményes filozofia „sajátságos jellemét képezi főelve, az egyezmény; ezt alkalmazza végfolyamatban tárgylagosan ember, világ, isten, alanyi céljaink, az igaz, szép, jó és isteni magyarázatára, és pedig alaki szintugy mint tárgyas tekintetben, bebizonyítván, hogy ezen elv nemcsak összes gondolkodásunk főtörvénye, hanem főtörvénye egyszersmind az összes valóságnak élete minden működéseiben ugy, hogy ezen elv fenállása nélkül ismé-

¹⁾ Tolly. M. irodalom története. Pest, 1851. 8dr. Első kötet, 157. lap.

retet sem önmagunkról sem a természetről nem képezhetnénk, sőt még egymás közt a világban fen sem állhatnánk, de maga a mindenség sem, mert az egyezmény minden ismertetünknek szintugy mint az összes létező fenállása és törvényes munkásságának legáltalánosabb elve általában“¹⁾. —

Nevezetes hogy mind Hetényi mind Szontagh sokat tartanak az érthető, világos előadásra; helyesen; de magokat mind a mellett sem birják világosan kimagyarázni, s tömök a nagy szavakat tárgyaikba. De a szó nem megy a tárgyba, ha egyszer nincs benne. Így bár Szontagh csufot üz a keleti bölcsekszekből, a mit felőlem bátran tehet, mégis követi őket. Tudjuk, mikép keleten divatosak a hoszu czimek, elnevezések. Istent magát sok nevűnek hívják, mert reá ruháznak minden lehető jelzőt, mely néminemű tökélyt mutat: mindenható, mindentudó, ezer karu, szemű stb. Hasonlóul a kalifák, szultánok sok szép czimmel, névvel birnak. Így, magyar bölcseseinknél a filozofia, mint a tudományok kalifája, szintén sok szóval tiszteltetik. Megjegyezvén egyfelül, hogy a bölcészeti tudomány, mikor igen népszerű akar lenni, ellaposodik, másfelül a nagy világosság benne hamar lesz taütologiává, mert ha az egyezményes filozofia főjellemét csakugyan az egyezmény képezi, akkor utoljára is igaza van Ballaginak, ha mondja, hogy ez a magyarázat amaz ismeretesre hasonlít: a kirchenparádé (sajátságos jellemét képezi a) kirchenparádé. Én ezt nem hozám vala föl, ha később tán kifejtetik az egyezmény mivolta, mi örökre elmaradt, mert minden utóbbi magyarázat ide megyen ki: egyezzik az egyező.

1) A Magyar Egyezményes Phil. 11. lap.

Azonban ezzel nem igen sok van megmagyarázva; sőt csak egy derekas lépés sincs téve ama két nagy bölcészeti ellenmondásnak: anyag és szellem, tárgy és alany, lét és tudat, egymáshoz közelebb hozására, pedig éppen ez, a mit évezredek óta keres a bölcészet. Az egyezményes bölcészet e szerint nem lehet más mint egyoldalúság, megfejtetlenül hagyván a másikat, vagyis az ellenmondási oldalt. Ha kérdezzük, Szontagh szerint, mikor hat és működik a mindenség törvényesen és mikor törvényellenesen, a felelet így hangzik: „midőn munkásságuk saját maguk törvényeivel egyezik vagy ellenkezik“ (M. Egyezm. Phil. 30.1.). Ezen tétel aztán alkalmaztatik folyvást. De legyen minden aggatózás nélkül kérdezve viszont: létezhet-e valami a maga létele törvényein kívül még akkor is, ha úgy látszik, hogy ellenkezésben van magával; vagy nem inkább a létel törvényei maga a lét? Ha létem törvényei az én létem maga, s ez nincs különben: úgy az én létem egyezik a maga törvényeivel; vagyis a bölcészet ős feladatára vive át az alkalmazást: minden lét és mindenkor egyezik a maga törvényeivel, és az anyag anyag, a szellem szellem, mert mindkettő létezik és a maga törvényei szerint, de hogyan lesz harmóniába hozva a kettő? Ez az, mit az egyezményes bölcészet Hetényinél tudni sem akar, s megfejtetlenül hagy, mi Szontaghnál is csak törekvésbe oszlik fel, kívánt eredmény nélkül.

Azonban hagyjuk az említett főtétel taglalatát; nincs azon több taglalni való; hanem jegyezzük meg előre, hogy, legalább az én belátásom szerint, az egyezményes bölcészet, mai nap már e tudománynak magas fejlettségi korszakában, csak népszerűségi, életrevalósági számítás,

tulajdonkép csak bölcseészeti dilettantizmus. Jegyezzük meg továbbá, hogy Szontagh nem folytatja Hetényi rendszerét; végre, hogy éppen azért, mert nem folytatja: mozdulóban van régi állásából azon bölcseészethez, melytől eddig veséje titkaiban irtózott. Saulus Paulus: egy betű különbség. A jelenet minden esetre örvendetes. — E szerint a mondott három tétel közül avagy csak egynek is bebizonyítása lön ezennel föladatommá, s nem kívánok mást mint figyelmet, hogy a többit is belássa olvasóm.

XII.

Előadám főntebb, mily kevésre becsülte vagy éppen lenézte Hetényi az ugynevezett tudatfilozófiát, s mint nem adott ennek helyet az életben, az iskolán kívül. Szerinte az nem élettudomány, hanem iskolai bölcsészet, szobatudósság. A mester szava azonban elenyészett, s közvetlen utóda, Szontagh, már nem gondolt vele s besodrá az egyezményt a tudat és lét örvényébe. — Nevezetes az, mit Szontagh (Egyezményes Philosophia 28.29. lapjain) mond: „az ember és természet sarki ellentétök s különféleségök daczára, a mindenség szervezett egységéhez tartozván, lényegökben szintazon eszmék szerint alkotvák, szintazon törvényeknek hódolnak; a természet csak öntudatlanul, az ember öntudatosan. Ész van a természetben is szintugy mint az emberben;... az összes valóság a mindenható gondolat tárgyilagos létesülése levén, egy kutfőből, és pedig gondolatból eredvén, szükségkép szintazon alaptörvényeknek is hódol, csakhogy az, a mi a valóságban a lét törvénye, isméretünkben a gondolkodás törvénye.“

E szavak éppen azok, melyekre czéloztam már, midőn állítám hogy Szontagh egyik legjelzöttebb követője lön Hegel—Schellingnek. Miért ez ügyben magam helyett

hagyom szólni Chalybäust, ki a schellingi azonságtant kivonatossan de elég világosan adja elő a végre, hogy megérthessük utána, miszerint a mi bölcészünk (Szontagh) értelme egy és pedig ugyanegy az említett német bölcészekével. Különösen pedig Schelling levén az elhirdet tannak felállítója, Hegel rendszerezője, egyiket idézven, e pontban, a másikat is úgy nézhetni, mint hasonértelműt. — „Vegyik fel,“ írja Chalybäus, „hogya anyagiság csak legalsó lépcsője az egyetemes természet életének, mely a magasb, különösen a szerves lények lépcsőzetén mindig nagyobb ervvel (energia), belső önmozgékonyssággal fejlődik; tegyük föl előre, hogya eme fejlődés, a kő merev életétől mind odaig, hol ember agyában játékot üz a gondolat, egy és ugyanazon állandó törvények után megy, ugyanazon, mindegyre magasabb hatványu önmozgalomban áll: megismérjük a természet ezen munkásságában a világ törvényét, mely a legfelsőbb fokozaton magát eszméli és isméri, és esznek neveztetik, a legalsó fokon pedig csak mint (más által) tudott süket természeti ösztön képzelhető. Így érthetővé tesszük ezennel a (schellingi) rendszer alaptételét: minden egy és ugyanaz, lényegében¹⁾. Ugyancsak Schelling más híres tétele: das Reale und Ideale sind eins und dasselbe in ihrer Wurzel. — Folytassuk Schelling értelmét. „Ez a lényeg magában már élet s neveztetik természetnek (natura naturans) oly értelmében, a mint először képesség és lehetőség gyanánt, melyből minden lehet, gondoltatik; és neveztetik egyetemnek, világnak (natura naturata), a

1) Chalybäus. Historische Entwicklung der spekul. Philosophie. Vierte Auflage. Dresden und Leipzig. 1848. 258—9. lap.

mennyiben folytonosan azzá lesz vagy lett, a mivé lenni rendeltetése. Mindkettő: a természet mint alap, és a természet, mint önmagának eredménye, ugyanaz, egy, egész általános. A kifejlett természet vagy minden egyes természeti lények, nyugosznak ama természetben, mint alapjok és lényegükben. Mivel ők mindösszeséggel csak formái, alakjai a lényeknek, mely az alakokban magát tárgyastá, s kinyilatkoztatá. Magokban nem volnának egyebek hanemha üres formák tartalom és fenállás nélkül. A mennyiben pedig mind emez alakokba ama lényeg szállott be s belsejüket teszi: bennünk és körülünk minden nem más mint a mindenütt jelenvaló örökös lét és lényeg, a maga fejlődésében. Ezért szemlélhető mintegy kicsinben, minden egyes dolog fejlődése folytán az általános törvény és lényeg. Az egyes az egésznek visszatükrözője“ (i. h. 260. lap).

Imé a lét és tudat, vagy az ugynevezett azonság bölcsezetének nagyszerű felmutatása Schelling által. Így tanít Szontagh is. Tanitmánya, más szókkal, épen ez. „Az összes valóság a mindenható gondolat tárgyilagos létesülése; egy kutfőből és pedig gondolatból ered.“ Ugyanaz, mit az eszmei bölcsezet állít; azaz lét és tudat (alapjában) egy. Az összes valóság (lét, a létező világ) a gondolatból (ész, tudat) ered. És így ha egyik a másiktól ered úgy Szontagh mint Schelling szerint, miért volna oly rettenetes dolog a lét és tudat bölcsezzete, mint tizennyolcz év óta rémitgetik vele bölcsezeink a hazai olvasó közönséget? Látnivaló ezért, minő gondatlan beszéd az Hetényitől, midőn így ír: „állítani, hogy lét és tudat egy, ez már csakugyan gunyüzés az emberi köz észjárással: mert hányszor megesisik, miként a gonosztevő

tudja azt jól, hogy tilos az, mit ő most tenni nem irtózik, mégis ezen tudattal ellenkezőleg cselekszik“ 1). — Bármi kegyelettel viseltessünk is Hetényi emléke iránt, őt a megrovás alól föl nem menthetjük. Mert ámbár úgy kell hinnünk, hogy ő isméretlenül nem czáfolhatta Schellinget, valószínű mégis, hogy soha nem olvasta, minden isméretet munkái felől alkalmasint csak úgy, hallomásból, meritett. Ha ezekután Hetényi czáfjain el akarunk menni, s őt tekintélyül ismérni: óvakodjunk hitelessége körül. Eljárása épen nem használt tudósaink szavahihe-tőségének. Bölcsész előtt az ilyen, lélekisméretben járó dolog; nekem fáj, hogy ő hamisan szólt. A tudat, melyről a bölcsészet tanít, nem a gazember tudata, hanem az isteni tudat, Szontagh szerint, a mindenható gondolat. Ez a felfogás a helyes. Ellenök esik már Hetényi következő nyilatkozata: „Schelling az egyoldalú idealizmus mérgétől szabadulni nem birt; Fichte alanyi idealizmusát tárgylagos idealizmuszá csavarta, mi épen annyi mint fábul csinált vaskarika.“ Nem hiszem, hogy a magyar bölcsész olvasók előtt a nyilatkozónak minden hitelessé-gét le ne rontsa ily nyilatkozás.

„Ész van a természetben is, mint az emberben,“ mondja Szontagh, „csak hogy amabban öntudatlanul.“ Helyesen. Hasonlóul mondta már előbb: „minden való tárgy, így a mindenség is magában, különféleség egy-ségben, és egység különféleségben.“ Aliusque et idem. Ez szintén ugyanegy az identitas bölcsészetével. Továbbá így folytatja: „ha a mindenség, lényegében, szintazon törvények szerint van alkotva, mint az ember, ha gon-dolkodásunk alakjai a lét alakjai is: úgy gondolkodásunk

1) Magyar Akad. Értesítő. 1855. 211. lap.

fő törvényének a lét fő törvényének is kell lennie“ (30.1). Kevés kell hozzá, hogy e tételekben azonnal fölismertessék, miszerint Szontagh többé nem az eszmei bölcsezet ellenére hanem részére szól s ugyanekkor állítja, mit eddig tagadott. Kezei között a bölcsezet ügye mind a mellett sem látszik a legjobb kezek közt lenni. Mert még ugyanazon iratában folytonosan csépli Hegelt, Schellinget, mi a fentebb mondattak után megfoghatlanná kezd válni. Hihetőleg Szontagh is csak úgy isméri Hegelt, mint Hetényi. Az ellenkező nem épen valószínű; s annál levérőbb reá nézve. Igen rosszul esnék, ha ő ama bölcsezeket csak németországi ellenes bírálóik, vagy csak az Allgemeine után ismerné. Legalább az a biztosság, melylyel ő Heinét több helyütt szívesen idézi tekintélyül Hegel, Schelling ellen, mutatja, mennyire isméri ő a maga embereit. Ha Heine, mondja egy német író, úgy tudá vala mint én, hogy Kantnak mindig utána vitte az esernyőt inasa, nagyobb lármát csinál vele, mint Kant a tiszta ész bírálatával. Hátha épen csak magyar szószólói, az „athenaeumi“ szerencsétlen felesélesek után ismerné Szontagh Hegelt? Nem lehetlen; de hogy magából ismerné így, az lehetlen. Csudálatos egy állapot! Mind Hetényi mind Szontagh váltig czáfolják Hegelt, Schellinget, s mondják hogy nem értik. Én meg azt nem értem, hogyan lehet azt czáfolni, a mit nem értenek.

De „ész van a természetben is, mint az emberben,“ mondja Szontagh. Schelling szintén így tanít. „A magát örökké újra szülő természet magában ugyan vak erőzet (dynamismus), ne mondjam, hogy gépezet. Ezen erőzet vagy szervület az öntudatlan gondolatot állítja elénk a maga valódiságában. Ezen tudat nélküli gondolat dolgozik

bennünk emberekben is először ugyan öntudat és akarat nélkül, hanem majd, saját vízfényében jelentközvé, magára ismér és tudja magát. E szerint a természet minden munkássága nem pusztán előttünk fog czélszerűnek mutatkozni, hanem magában is olyan lesz; habár semmit se tud is a czélokról, melyeket akaratlanul követ és elér. A természet általában czélszerűen működik, de nem cél-tudatosan. Ezért mondhatjuk: a természet tudalom nélkül is észszerűleg működik, vagy az élet és hatásnak a természetben mutatkozó rendszere maga a meglevő (existáló, magát kiállító = *existere*) ész; az a tétel, veti utána Chalybäus, melyet Hegel később az egészre, a történet világára is kiterjeszte ily formában: minden, a mi valódi észszerű; was *wirklich ist*, das *ist vernünftig*, vagy Szontagh szerint: gondokodásunk fő törvényének a lét törvényének is kell lennie, más szóval, ugyanó szerinte: a lét törvénye a gondolkodás törvénye¹⁾; mi azt teszi: lét és gondolkodásnak, lényegében, egynek kell lenni.

Ezekből is belátszik, hogy nincs igaza Szontaghnak ha írja, hogy Hegel bölcészete le van verve, hogy SzereMLEI, Taubner elhallgattak, hogy Hegelt csak Térey vallja még Losonczon (azaz mai nap Rimaszombatban); vallja még más is; és pedig ő maga Pesten. Mindezeket tudva, nem lehet eléggé csudálkozni ama széthányt gondolkodási módon, mely szerint Szontagh nem birva szabadulni bevásott rögzeszméjétül, olyat hirdet a lét és tudat egysége tanának színe alatt, miszerint például ha én gondolom, hogy legyen házam a pesti nagypiaczon: azonnal lesz. Legujabb munkájábau is olvasható még az eszmei (lét és tudat egy) bölcészet ellen: „hogy valaki

1) A Magyar Egyezm. Phil. 29. l.

való elemet, élő lényt, vagy csak annak valamely szervezett tagját p. o. egy szunyoglábat teremtettnak volna, ezt — általános tudásuk daczára — még a szemlélődő filozofoktól sem hallottuk.“ — Ez jött ki Szontaghnak a lét és tudat egységéből; és ő ezt majd husz esztendő óta mindig így vallja és hiszi! Ellenesei nem követhettek el rajta nagyobb kegyetlenséget, mint hogy meghagyták e boldogtalan hitében.

Mondottak, úgy hiszem, nem a legjobb vért fogják csinálni némely bölcészeinkben; különösen meg fognak lepetni, ha Szontagh mind folyvást így harczol az eszmei bölcészet ellen: „a gondolat által alkotott tárgy mindig a tárgynak gondolata és soha sem válik valóvá.“ Továbbá: „a való, létező tárgy a gondolattal soha sem ugyanaz, mert mindig azon kívül van, mindig tárgyilagosa és létező, a gondolat pedig alanyi és eszményi. A kikiáltott azon-
sági elv tehát nemcsak pusztá és hamis hüpothézis, hanem elvéből dialektikai uton, azaz pusztán gondolkodás által, valót épen oly kevéssé lehet alkotni, mint Fichte eszményi elvéből“¹⁾. Ezen vádak mind fölötte nyomosak volnának, ha azt, mit lerontani akarnak, tanította volna valaki; de most szerencsére másképp van a dolog. Jó lesz azt czáfolni, mit más mondott; vagy az én felebbi gyanum valónak bizonyul annál hamarább. Ez alkoholommal nem tartom fölöslegesnek Hegelt magát idézni. „A valóság és gondolat vagyis az eszme,“ így szól ő, „parasztosan egymás ellenébe szoktak állittatni, a mikor gyakran hallhatjuk: ez s ez gondolat helyes volta, igazsága ellen nincs szó, hanem a valóságban olyan nem találatható,

1) A Magyar Egyezm. Phil. 21. 1.

vagy kivihetlen. De a kik így beszélnek, elárulják, hogy se a gondolat se a valóság természetét nem fogták fel méltányosan. Ugyanis egyrészt ily beszédekben a gondolat egynek vétetik az alanyi képzetrel, tervvel, célzattal, másrészt a valóság (valóság) egy értelműnek tartatik a külső érzéki léttel (Szontaghnál: a létező tárggyal). Közéletben, hol könnyedén veszik a kategóriákat s más ilyen megjelöléseket, efféle megjárja, s megeshetik hogy valamely adóterv például, vagy annak eszméje magában jó és célirányos, de a jelen körülmények közt ki nem vihető. Ha azonban az elvont értelem kapván ezen határozmányokon, a bennök levő különbséget oda csigázza, hogy ezek szilárd, merev ellentétek, s azért a való világban tul kell adni az eszméken, ez, a tudomány és romlatlan ész nevében, határozottan visszautasítandó. Mert egyrészt az eszmék nemcsak pusztán a mi fejünkben rejlenek, s az eszme különösen nem oly tehetlen valami, hogy valódivá tétele a mi tetszésünk után történhessék, vagy ne történhessék meg, hanem az inkább a valószínű és való; másrészt a valóság nem oly rossz és esztelen, mint gondolat nélküli, vagy a gondolattal meg hasonlott s alászállott gyakorlati emberek ábrándozzák ¹⁾).

Mint láttuk, Szontagh szintén tanítá, hogy „a mindenható gondolat létesült tárggyilagossá;” de ő ehez nem ragaszkodik elegendő szigorral, hanem sürgeti minduntalan az alanyi gondolatot, vagyis a képzetet, melyet mi teszünk a tárgyakba, például a költői (jelvi) gondolkodásban. Az eszmei bölcsesek már ha gondolatról beszél-

1) Hegels Encyklopädie. Sechster Band. 282—3. lap.

nek, nem vegyítik ezt össze a képzettel, mely, mint érintém följebb, ugyanazon tárgynak különböző felfogása, míg a gondolat örök és állandó, melyet nem mi képzünk a tárgyon, hanem megeléünk a tárgyban, mint öröktől fogva benne rejlőt, s ez által, mondhatni, részeivé leszünk a gondolatnak, az isteni tudatnak. Innen már közéletben is van szó örök igazságról. Tehát a gondolat nem az, hogy kívül volna a tárgyon, sőt inkább a gondolatban él a tárgy, vagy benne van létele a tárgynak, s ha azt, mi a tárgyakban, magok az anyagiakban is, gondolat, azaz ős, örök erő, törvény, lényeg, kiveszszük a tárgyakból, megsemmisítjük a tárgyakat mindenestül.

E ponton zsibbad meg a térde minden tapasztalati s lélektani bölcésznek. Azért igen avatag módon nyilatkozik Szontagh, midőn így tanít idézett legujabb irata 19. lapján: „filozofiában főkérdés a tárgyas igazság kérdése, tudnillik: képzeleteink összeegyeztése vagy nem egyezése a tárgyakkal.“ Akkor volt ez igaz, mikor még a fizika is a bölcészetbe tartozott, mint Sartori Bernátnál, ki a képzelet összeegyeztése után vitatá, hogy a Kopernik rendszere nem igaz, hanem a Tychoé igaz. De a képzetek, vagy képzeletek összeegyeztése annyiféle, a mennyi a képzelő. Bölcészetben nem is képzeletről van szó hanem gondolatról; a gondolat pedig egy; csak a gondolatban lehet egység; vagy népszerűbben: egy az igazság. A képzetek összeegyeztése ugyanazért csak pusztá ugytartás, ugyhívés, vélemény, alanyi felfogás. Ezen a bölcészet, minden kérdés nélkül legyen mondva, mailag már tulvan; ha tárgyiról,

azaz tárgyilagossról tanít, ezt nem a tárgyak héján szemléli, hanem a tárgyakban észreveszi, mint örök mozgató erőt, gondolatot, fogalmat; mi csak tudható, nem pedig szemlélhető is oly színről színre, mint a tapasztalati bölcseészek erőnek erejével akarnák. Ellenben az eszmei bölcseész nem véli isten ellen való támadásnak, ha az embert, az összes emberiséget, tehát nem pusztán egy személyben önmagát, az igazság megismerésére, az isteni tudatra képesnek hiszi, vallja. Vagy mi bennünk mind-össze is annyi volna minden tudalom, és szellemiség, hogy csak megbámuljuk a tárgyakat, vagy csak a tü-neményeket, a tárgyaknak hozzánk való viszonyát lehetne megismérnünk, s nem többet is? Mintha bizony más valamiből állna a tárgy mint nyilatkozásaiból; vagy tárgy lehetne nyilatkozás és emez amaz nélkül, s ezek csak külön eshetnének az emberi tudás alá! Ez olyan, mond Hegel, mintha helyes belátásnak tartatnék valaki oly hozzáadással, hogy ő mindamellet nem képes az igazságot megismérni, hanem csak az ellenkezőt vagy az igaztalanságot. A minő esetlen volna ez utóbbi, épen oly esetlen volna afféle megismerése az igaznak, mely a tárgyat nem úgy ismerné meg, a mint van magában.

• Itt tetszik meg igazán, minő egyoldalúság és valót-lanság az, mi a tárgyilagossnak oly nemű felfogásából ered, mintha csak az volna tárgyilagoss, mi kézzel fogható. Ugy vélem, a csillagász nem sokat törődik vele: akármiféle anyagból van kigyurva hold, nap, csillagok, ha egyszer a keppleri törvényeket isméri. Sőt azt is való-nak tartom, hogy igazi tudós nem is törte még az égi testek anyagán a fejét, hanem törvényén. A minő sze-génysége volna a gondolkodásnak oly feladat sürgetése,

épen oly fölszines gondolkodásra mutat a tárgyilagosságnak olyszerű értelmezése. Ha mégis valakinek itt „szunyog-lábat“ teremteni jut eszébe, az oly erős képzelődést árul el, mennyinek a bölcsészet már nem veheti hasznát.

XIII.

Legközelebbi kérdés ezentul: minő rendszer lehet az ugynevezett egyezményes rendszer? Hetényi kezei között még az egész harmónia csak mondván van; de gondolom, Szontagh iránti figyelemből, mégis annyit szabad megtudni felőle, hogy a kettős rendszerekhez hajol, reál-ideál értelemben. E ponton Hetényi a helyett, hogy előrement volna, visszalépett; ő az egyezményt kettősdiségben akarja feltalálni. Mivel pedig a feltaláló maga úgy ajálgatja egyezményét, mint az a jó zenében tapasztalható, e példa folytán kérde: fő dolog-e zenében is a harmónia, vagy annyira uralkodó-e, hogy ne legyen nála főbb? Ez bajosan volna állitható; mert minden érto köztanítása szerint előbb való a dallam; épen azért egymással szemközt áll a melódia és harmónia; s ez amaz nélkül nem képzelhető.

Zenében tehát fő a dallam. Ebben rejlik s mozdul meg a dalköltői gondolat, az érzés; a harmónia pedig csak azon hangok összegyézése, melyek a dallamból kifejlődtek. Igaz, hogy a harmónia teszi kedvessé a dalt, de azért a dallam becse nem változik. Nem a harmóniában fekszik a lényeg, hanem a dallamban. Ez, a lélek szabad kizengése, a zene költészete, mint önálló, szabad alkotói munkásság. A harmónia inkább mesterség, sza-

badtalan művesség, mely magában semmi elevent nem szül, s amaz nélkül zengő ércz, pengő czimbalom. És a harmónia ellenhagjai csak úgy adnak lélekemelőt, ha ki vagyunk békülve a dallam egységében; azaz a tulajdonképi zene, mint lelki nyelv, mint dalló beszéd csak a melódiában leszen felfogható, melyben nyugosznak különben a hangok minden disszonanciái. A melódia úgy áll a harmóniához, mint ész az érzelmekhez, suly a testekhez, világosság a színekhez. Bár egyiket a másik nélkül gondolni sem lehet, de annyi mégis van módunkban, hogy a lényegest megállapíthatjuk.

Átvive e tant a bölcészetre, — minthogy az egész egyezmény nem is egyéb eszthetikai lénynél, mely a logikában nyer főpolczot, — Hetényi a helyett, hogy egyezőkbul az egységre lépett volna elébb, vissza felé tön lépést a különbözökhöz, a kettösséghez. Szontagh viszont, hogy a kettösségből, mi utoljára is eredendő büne az ő bölcészetének, menekülhessen, kapva kapott az egyezményi elméleten; így okkal móddal együtt volnának. Hanem itt az a kérdés: minő szükséges egymásutániség, rend és módszer lehet oly bölcészetben, mely a maga egész gazdagságát oly könnyen teszi át egyik rendszerből a másikba, mint szoktuk lakásunkat minden butorainkkal együtt egyik házból másikba? De még ezenfölül jó módjával az is megkérdézhető: vajjon a harmónia Parthenona, mely a lét és tudat bölcészetét kigunyolja, azon végre van-e készítve, hogy alkalmasan lehessen elrendezni benne a „Propylaeumok“ butorzatát, mely legujobban a gondolkodás és lét fő-törvényének egységével szaporodott, Hetényi pedig erre épen nem volt hajlandó számítani. Bajosan állitha-

tó ily körülmények között, hogy a két szóban levő bölcsezt egymás kezére dolgoznék. Ezt még ugy sem hiszszük, ha magok mondják.

Szontaghnál mind a mellett rendszerbe akar ömleni a harmónia. Mint hajdan, ugy ma is, hiven ragaszkodik a francia ekklekticzizmushoz, szereti a skot iskolát, becsüli a német kriticzizmust, legujjobban pedig hajlandó egy szavában az ugynevezett azonságtanhoz, más szavában nem hajlandó. Neki most is, mint hajdan, induló pont az öntudat tényei. „Kebünk legbensőbb mélyében,” írja ő, „előre járó gondolkodás nélkül, az igazság helyeslést okoz, a tévelygés roszeit, a szép tetszést, a rut visszatetszést, sőt az ocsmányság undort, az érzéki jó kívánást, az érzéki rossz irtózást, az erény tiszteletet, a rossz megvetést, az isteni végre imádást, az istentelenség iszonyodást“¹⁾. Ez, mint első tekintetre kivehető, ugyanaz, mi a skotok közérzése, a „common sense“ kifolyása. De a skotok megkívánják, hogy az értelem ki legyen fejlődve, érettségig jutva, s balítéletek ne pókhálózzák. Szontaghnak ezen tények előre járó gondolkodás nélkül, tehát vaktában, igazak. A skotok tétele ovatos, Szontaghé merész, és szintugy nem alapos. Mert akármennyire mondjuk is, hogy az erény, az isteni, az igaz oly közvetlenül esnek tudalmunk alá, hogy gondolkodás sem kell hozzájuk, mégsem állithatni, hogy az erényt, istenit, igazat csakugyan ismérnök, midőn hiszszük hogy ismérjük. Ezt előlegesen megemlítve, alkalmat veszek ezuttal előadni az öntudat elméletét ugy, mint az elmélődés

1) A Magyar Egyezm. Phil. 24. l.

bölcsői tanítják, megérintve a logikai és lélektan i megismerés elméletét is. Miután a lélektan örök törvényeit unalomig hallottuk már, nem fog ártani ha meghalljuk a spekulatív bölcsészet alaptételeit is, mert így érthető meg a tudomány legújabb előhaladása.—

Ha van tudó, kell lenni olyannak is, a mi tudás-sék, különben a tudat üres, álmi játék. Tehát a tudat szükségkép magával hordja a tudottat vagy létet egyfelül, de másfelül el sem is választható a maga tárgyátul, mintha e kettő aztán végképen különböznék egymástól. Ha a tudat a maga tárgyátul nem végkép különböző, akkor éppen azért meg kell azt hatnia, és belsőleg felfognia, mikor a tudat és tárgya hason neműek okvetlenül. És valóban az ilyen tudat, hol a tudó és tárgy akkép összeköttetvék, csak is az ilyen tudat, mondható igaznak. Igaz tudat e szerint a magáról való tudat, az öntudat, hol az alany tudja, azaz tárgyul veszi, magát. A tudalom tehát a lélek állományát nem mintegy belsőleg maga előtt látja, vagy fölötte lebeg, hanem a tudat és lét ugyanaz, magában, lényegében. A tudat tehát egysége alany és tárgynak. Hogy a gondolkodás létezik, senki sem tagadja, a ki gondolkodik; és gondolkodni annyi mint lenni (ogitare: est); mi, Schelling szerint, mert ezen egész okoskodás az övé, a gondolkodásnak öngyenlése, önbizonyítása.

Elhiszem, hogy e ponton fölkiált a bölcsészet ismerője: hiszen ez ugyanaz, mi a Fichte alanyi eszmeisége: nem kell! Azonban az anyag barátai legyenek oly kegyesek, hogy tárják fel az anyag természetét, s magyarázzák ki a parányok (atomok) titkát, mik azok: test-e vagy lélek? A legvastagabb anyagimádó sem fog ke-

vesebbét mondani eme kérdésekre erőnél, az erő pedig nem anyag többé; sőt az anyag maga sem egyéb, mint a természetben munkás erők játéka (Kant). Így ha megismerhetők az erők, megismerhető az anyag is a maga legbensőbb valójában, tárgyilagos voltában, vagy tulajdonkép az anyag tárgyilagossága, annak bensősége. Annyiban tehát mégis igaza van Fichtének, hogy a külvilág, a helyett hogy maradékony, nyugvó, állományilag veszteglő, rekedt életet élő világ volna: csupa elevenség és munkásság; vagy a külső lét teljesen fel van törve, aprózva tér és időszerinti részletekbe, melyek egésze az erő. A mint működik már egyesben (emberben) a gondolkodás, úgy működik az a nagy egészben is; s csak ez volt hátra hogy Kant és Fichte után kimondassék; s a mit amaz erők játékának, emez eszmei működésnek állított, Schelling átvitte a való és valódi világra, s ő mondá ki első, hogy az eszmei és valárd, gyökerökben, ugyanazok. Így Schelling sem többet sem kevesebbet nem tön, mint egyrésről Kant tanítmányát a benmaradó önczélről (az ítészeti erő bírálatában), másrésről Fichte vizsgálódásainak gyakorlati mozzanátát, vagy elődei gondolkodását egy végokoskodásban összefoglalva, kimondotta, s az ösztönszerű tudalmat kijelentette. A mi Fichténél csak az egyénre szólt, az Schellingnél az egyetemre van kiterjesztve; Szontagh szerint: „ész van a természetben (egyetem) is, mint az emberben (egyésben).“

Ezeket előre bocsátva, halljuk az elmélődő bölcészet megalapítását a mester, Schelling, után.—Az életnek vagy lélekerőnek magára nem gondoló munkássága, míg ez magáról semmit sem tud, egyenlő fokon áll a ki-

vülöttünk létező vak természetőrök munkásságával. A tudalmas és tudalmatlan munkásság között egyedül az teszi a különbséget, hogy megvan vagy nincs meg benne ez a magára való gondolás. Ama vak tevékenység már épen úgy megvan az emberi élet alsóbb fokán, mint a természet tárgyaiban mindenütt. De ezek nem tudhatják magokat, hanem csak mások által tudathatnak. Az ismért természetben egyedül az ember az, ki alany és tárgy egyszersmind. Ő a maga munkásságában magát tudó lény. Benne az alany és tárgy általánosan ugyanaz. Tehát nem pusztán hasonló vagy egyező, hanem tökéletesen egy és ugyanegy. Ő (alany) tudja magát (tárgy). Öntárgy. Ezen munkásságról való tudat, ez a bennünk mozgó, elevenítő erő, magában és eredetileg egy azon működéssel, mely magasabb fokon érzéklés (Anschauung), érzemés (Empfindung) és tudás gyanánt mutatkozik. Ha nem volna egy, akkor egyszersmind lehetlenné válnék minden öntudalom, melyben ez magát tudja, s azért igen helyesen neveztetik magáttudásnak, öntudatnak.

Hogy teljes, tökéletes öntudathoz jussunk, előre föl-tétetik, hogy az, mit tudni kell, egy a tudással; különben mindig rejlik a tárgyakban oly belső valami, a mi titok marad, a mit nem lehet kivilágosítani. Csak ha belátja a tudás, hogy a mit lénynek, valónak nevezek, ugyanazon működés játéka, mi maga a tudás: csak ekkor felelhet meg egymásnak tökéletesen az eszmei és való; csak ekkor érdemli meg a tudás a maga nevét; mikor nem áll többé az ismért mondat, hogy „teremtett ész nem fog behatni a természet belsejébe.“ Sőt inkább át és behatja azt, mert az egész természetben csak magát

(észt) leli föl újra; s ez az, mit Szontagh megenged, de nem sürget folytonosan, hogy „ész van a természetben is, mint az emberben;“ más szóval: az észszel bíró ember is csak egy mozzanat a természetben. — És ezen tételen tartózkodik, mint első lánczszemen, az újabb elmélődő bölcsezet, melytől mind a mellett oly nagy irtózás mutatkozik irodalmunkban, hol az ember még folyvást szemközt áll a természettel, mint valami ellenséges hatalommal, mely tőle egészen különböző, elzárt ellentét, megfoghatlanság; melynek csak fölszínét lehet érinteni a képzetten, nem pedig belsejét hatni meg a tudattal.

Állítsuk a föntebbi tétel mellé a régi logika ismerési elméletét. E szerint tanittatik, hogy a világ sok mindenféle tüneményei hatnak reánk és benyomásokat hagynak észretevő tehetségünkben. Így ugyanannyi kép, a mennyi a tárgy, van leírva bennünk. Minő bűvös módon jönek ezek tudalmunkba, ez iránt senki sem tudakozódik; elég, ha ott vannak. Hogy e sokféle benyomást rendbe hozhassam, összevetem egyiket a másikkal. Észrevett hasonlat után összefoglalom, azaz különbségeikre osztom, őket; és egyes rovatokat, azaz nem szerinti fogalmakat, melyek a rendezésben eligazítanak, csinállok. Ha ismét oly tárgyat lelek, melyről talán nem fogom tudni: melyik rovatba tegyem, utána nézek rovataimnak, s megtalálván a nemi fogalmat, alkalmazom ezt a tárgyra, s úgy tartom, hogy már ekkor ismérem és fogalmazom azt felsőbb nem (genus) alatt. Találok, például séta közben, egy nem tudom — mit. Szemügyre veszem, forgatom: mi részei, tulajdonai lehetnek és mégsem tudom: mi az. Ekkor jó valaki és megmondja nekem a közös nevet, a fogalmat, p. ez kagyló. Imé a

megmondott szó nekem azonnal a dolog maga, a rejtvényes tárgyhoz kulcs gyanánt szolgál, s bátran mondom ekkor: tudom már, micsoda.

Igaz! mond az elmélődő bölcseész. A logika rendez, ha már van mit rendezni: egyes nézleteket egyetemes fogalom alá. De a kérdés nem az: mikép jó rend az emlékekben, felfogásban megtartott képek különféleségeibe, hanem az: mikép változik tudattá avagy csak egyetlen kép is; mikép lesz a benyomásokból tudat? Az első, vagy akárhanyadik, tárgy nekünk közfogalmat juttat eszünkbe, és ha később hason tárgyat lelünk, összevetjük az elsővel, és lényegben egynek tartjuk a kettőt. De hogyan szülhet bennünk előképet, közfogalmat egyes tárgy, és hogyan ismerhetünk föl egyes tárgyban, mely csak egyediség, egyetemességet? Ez itt a kérdés. Azaz másról van szó, mint a logikai rendezésről. Az észrevételek származását akarjuk tudni, vagy más-kép azt: hogyan jönnek benyomások az én testetlen elmémbe a testi tárgyokról. Erre, mint láttuk, a logika nem felelhet. Hanem, gondolák, fog felelni a lélektan. Ezért a lélektan elő is vétetett a logika előtt, és sok igen sok tapasztalati adatokat állítván össze, mégsem segített azok végére jutni, hanem vastagabb lón a könyv; s a magyarázat ott akadt fel mindjárt, hogy nem lehet jobbát mit tenni, mint eme szellemi tünetközés felvilágosítására bizonyos lelki tehetségeket, minden tünetményre különbözőket, állítani föl és mondani: ez s ez tünetmény azon erőből magyarázható, mely ez s ez tünetményt elő-hozza. Azonban ez nem egyéb szónál, melynek nincs végérvénye.

Az elmélődő bölcészek tehát jónak látták felhagyni mind a régi logikai mind az ugynevezett lélektani magyarázatokkal, noha magokét épen annyi joggal mondhatják lélektaninak s logikainak, csak hogy egészen új értelemben. Ők is úgy tanítanak, hogy az ő magyarázási módjokat sem lehet a szó szoros értelmében megmutatni, hanem úgy kell nézni, mint egyetemes lélektani tényt, belső tapasztalást, közvetlen kényszerűséget. Lássá meg az ember, ha megelé-e magában vagy nem, azt; ki meg nem leli, annak hiába volna mutogatni. Fődolog, hogy legyen az emberben annyi mozgása a szellemnek, élessége a vizsgálódásnak, mennyi arra szükséges. Mert tulajdonkép gondolni mást nem tudunk, mint magunkat; nincs más gondolás mint az, mely magát gondolja, tehát: öngondolás, öntudás¹⁾.

E ponton az elmélődő bölcsezet elveti azt a tant, hogy „minden ismereteink két kútforrásból származnak: előlegesen (a priori) a gondolkodásból s utólagosan (a posteriori) a tapasztalásból.“ Hanem e helyett így tanít: közvetlen értesülést, átható tudalmat semmi egyébről nem birhatok, mint arról, a mi magam vagyok, a mint én működöm szellemileg. Látni való, hogy ez által kimondatik az ismeret egységes származása. — Szellem előbb, mintsem mondhatnám, hogy tapasztalok, már működik: látok, érzek öntudatlanul, akaratlanul. Tehát minekelőtte tudnám: tudok. A gyermek a világosság felé fordítja fejét, mint a virág. Az alany és tárgy (látás és világosság) érintkeznek benne az öntudatlan állapotban már. Oly szellemi tény, melyről a

1) Chalybäus „Historische Entwicklung d. spekul. Philosophie.“ 230—344. l.

szellem sem tudja hogy övé. Azonban ha öntudatra jut a szellem, s e tényeket szabadon ismétli: be kell látnia, hogy ez a tárgy, ez a képzet egyedül az ő munkássága, az ő saját tudalma; mikor a tárgy nem esik többé kivüle szó szerint, hanem tudalmába, mint ő magának egy része, biralma. A szellem az anyagban is megtele a szellemet, az ész: belső a belsőt. Mert nem tudhatok mást, mint magamat, nem egyebet, mint a mi magamban van, mikor a szellem, mint valamely eszmei tériség, foglalatjává, rövid kivonatává leszen a tér és időben megjelenő természetnek, világnak, egyezőleg ama régi mondattal, hogy az ember kis világ a nagy világban.

A spekulatív bölcsészet tehát kettesség helyett abban leli föl az egységet, hogy a tapasztalást és gondolkodást nem állítja szemközt egymás ellenében, hanem inkább és igazabban a bölcsészti tudat különböző fokai gyanánt jegyzi meg. A gyermek, ki a világosság felé hajlik; később midőn eszmélni kezd, különböztet; aztán majd reflektál, abstrahál, végre mint férfi, spekulál: ugyanegy szellem; csak a tudat fokai benne különbözök. Egyuttal rajta van az elmélődés hogy megmutassa, miszerint ez belső szükségesség után van így. Ha ezen szükségességet sikerült kivinnie s megmutatnia, úgy hiszi, és nem ok nélkül, hogy nyert ügye van. Eme kényszerűség már abban rejlik, hogy midőn a szellem a tudat alsóbb fokát meghaladta, nem vált meg ettől végkép, hanem magával emeli azt minden következő magasabb fokra, mint eredményt, mint tanulságot, mikép esztendeinket az életben; és pedig az ifjúság tapasztalásait például későbbi életkor irányzására használjuk fel. A mai bölcsészeti tudalom már nem oly

egyoldalú, hogy kizárná a tapasztalást, nem is oly önhitt, hogy teljesen ujnak, eredetinek hirdetné magát; hanem igenis oly hiszemben van maga felől, hogy minden előzményeket méltat, elfogad a magok helyén; s nem nyugszik egyes fejekben, hanem az idők és emberek meggyőződésében, mikor világ- és korszellemnek halljuk közajkon neveztetni.

A szellem először már mint természetes tudalom, az alsó vagy kezdetleges fokozaton úgy nézi a természet egyes tárgyait, mint egymástul elszakaszkodott, önálló, maradékony lényeket; idővel ez a nézet változik, s a világ, ugyyszólván, tüneményekké, változandósággá oszlik fel; végre úgy állapíttatik meg mint szükségkép valamely fővalóban gyökerező teremtmény. Ha valaki ebben már a hegeli hármasságot sejtí meg: nem csalódik s elmondhatja okát a költővel: ¹⁾

„Mert egyenként birni káros,

A minék csak hárma jó.“

Lássá ennek ellenében az ugynevezett lélektani bölcész, ha, makacsul ragaszkodván a tapasztalás és gondolkodás egymástul elszakasztott elméletéhez, ki nem vergődhetik a kettességből; úgy szinte lássa és vallja be őszintén, ha megveti-e az eszmei bölcész a tapasztalást, mintha e nélkül és teljesen maga szabadjára szeretne gazdálkodni a világgal, természettel. Így a lélektani és eszmei bölcészek abban különböznek egymástól, hogy utóbbiak nem tartják mindjárt életnagyságu, telivér igazságnak azt, a mi közvetlenül van, mert ez csak van; mi által még nem mondatik, hogy valódi világ van; hanem úgy hisznek, hogy az ismérő tehetség maga fejlődés alá van vetve úgy az egyesben, mint az összes emberiség-

1) Vörösmarty Csongor, és Tünde. 2. fv.

ben; hogy az igazság nem kész jó, mely a szabad ég alatti „tárgyilagos“ világból napsugáron, lélekző csón minden gondolkodás nélkül jőne lelkünkbe, fejünkbe, hanem az inkább készülő, és pedig az emberi szellem felvilágosultsága szerint megmegujuló, élelő, örökös, lankadatlan törekvésben az általános felé. Mig ellenben a lélektan bölcsei a tapasztalás adatait kész pénzül fogadván, elválasztják a gondolkodástól; ezen különböztetéssel átellenes szomszédságban tartják a megismerés módjait, és tanítják: az ember „érez és gondolkodik,“ „minden ismeret két kútforrásból származik,“ holott sem a tapasztalás nem menne a gondolkodásba sem ez nem hatná meg azt, ha nem volna valamely közös érzéköltésök, szellemünkben.

Nem ok nélkül hányják tehát szemökre a lélektani vagy helyesebben a kettősdi bölcészeknek, hogy az elevent, az összerüt eltépik, elválasztják egymástól, vagyis az értelem szemüvegén nézik a világot. Nem ok nélkül mondják rájuk, hogy az igazságot, mely egy, de az értelem előtt kettőnek látszik, absztrakt, elvont részletességben fogják fel, mint az ügyvédek a törvényt, mikor azt lehetne a felelőlésekből kihozni, hogy mindkettőnek igaza van, ha nem volna okos bíró, kit a különböztetés meg nem zavar. Hasonlókép nem csuda, ha egymástól külön állónak, egymással ellenmondónak taníttatván az ismeretszerzés módjai, a bölcsezi igazságok is egymástól független, egymásba át nem vezetett makszimák, aksziomákban határozódnak, melyek mint kész lecke szolgálnak utra valóul a bölcsestemploma felé. Ilyenek például: nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu; mi megfordítva is igaz. Ilyen a „na-

turæ convenienter vivere;“ mi csak félig igaz, vagy csak oly formán van helye, mint a kettős számnak az egy után és a három előtt; ilyen, hogy az isteni bennünk imádást, a tévelygés rosزالást, az erény tiszteletet okoz stb., mert nem ugyanaz tartatik erénynek mindig, s az istenit ha imádjuk is, de a mit imádunk, nem mindig isteni: mutatja minden nép vallás- és erkölcstörténete. A tapasztalás ugyan tanítja, hogy az isteni meg hat és imádást ökoz, de az is a tapasztalásból bizonyos, hogy a mi imádtatik, nem isteni, például a fetisch vallásban. E szerint a tapasztalás vagy nem igaz ismértszerző mód, vagy midőn általa, mint tárgy ilagos bizonyosság által akar igazoltatni a gondolkodás, épen azért csak alanyi marad, azaz képzet, ráfogás, úgyhivés fokozatán fagy meg, mint minden egyoldalúság, mely azzal bosszolja meg magát, hogy ellenkező oldalra esap által. Valami nem azért igaz, mert tapasztaljuk, hanem a mit a tapasztalás igazol, az tapasztalás előtt is magában hordja igazságát; így a tapasztalás igazolja az igazat, s lármát üt a könnyű szerencsével. Mert az igazságot nem az teszi, hogy képzetem és a tárgy egyezzenek, hanem az, hogy az emberi ész meglelje a tárgyban levő isteni észt, másképen: czélt, rendeltetést, gondolatot, Hegel szerint a fogalmat. Mert az igazság csak úgy tűnhetik fel a tárgyban, ha tárgyas ész járul vizsgálatához. Ennyiben az elmélődő bölcésészetet is mondhatni alanyinak, de itt az elme egyszersmind tárgya vatott lény; mig a kettősdieknél a tárgy fő és megközelítő ismérési módja a képzet, vagy a tárgynélküli, üres alanyiság.

XIV.

Nem fog meglepni, ha az egész idealizmusi tan nem mondatik is egyébként elmés hüpothézisnél, mint Szontagh által. Ilyen észrevétel jó szolgálatot tehet a maga helyén; és a világon minden hüpothézis annak, a ki be nem látja; ezt pedig, úgy hiszem, az egyezményes bölcsészet szószólóira bebizonyítottam, hitelüket a Schelling Hegel fölötti biráskodásban lerontottam. Ők ez ügyben többé nem illetékesek. De ha mégis amaz elmés hüpothézis minden következményekben igazoltatnék, mint a Fulton gőze, Kopernik tudalma: akkor is csak hüpothézis maradna-e? Nem gondolnám! Hiszem és remélem, hogy bölcsészeti előhaladásunk legközelebbi fokozatát az idealizmus megértése, elfogadása fogja képezni. Hanem addig is maradjunk egy perczre még az „öntudattényei“ vagy az „egyezmény“ bölcsészeténél. — Az öntudat csupa ellenmondás, nem csak az egyesben, hanem az egész emberiségben is. Ha már mint szemünkkel a tárgyak színét, alakját, mozgását, úgy foghatjuk fel minden előre járó gondolkodás nélkül az igazat, az istenit: megfejtendőnek marad előttünk az a titok: miképen esik hát meg az igaznak, isteninek, erénynek stb. annyiféle módu elfogása, mint a különböző népeknél, idők és helyek szerint tapasztaljuk? Igaz, hogy elmondhatja az egyezményes,

eszméi, anyagi bölcész egyiránt, épen úgy mint a francia, muszka és hottentott, valamint az ó, közép, s jelenkori ember, hogy „keblünk legbensőbb mélyeiben helyeslést okoz az igazság, tetszést a szép, imádást az isteni;“ tehát elismerhető a tétel egyetemessége. De kérdezd meg aztán egyiktől mint másiktól, hogy mi lesz egyiknek mint másiknak igaz, isteni, szép: látni fogod, hogy tételed egyetemessége üres egyetemesség, mely csak épen nagy széles kiterjedésű, s mint pallium a szobrokra, kivétel nélkül rá illik a párisi és hottentott ember igazságára; e szerint az egyezmény gondolata csak forma, mely a tartalom van, nem pedig a tartalom maga. Vagyis, mert a forma és tartalom külön esnek egymástól, s a forma csak befűdi a tartalmat, nem pedig mint kellene, kiegészíti s betölti egymást a kettő: az egyezmény bölcészete tárgyas ugyan, de khiméra jó ki belőle, mert a néger hihetőleg majmot, a parsz tüzet, a keresztyén a nemgondolhatlant vagy szükségkép gondolandót fogja isteni gyanánt eléd állítani; s így lesz sorsa az igaznak, szépnek; s ez lesz a te tárgyilagosságod vagy egyezményed érvénye a tárgyilagosságban; azaz igazságod csak formai, elvont, egyoldalú, alanyi, melyből épen a tárgyilagosság van kimaradva. Nagyon sivar üzenet!

Bármilyen hódolattal legyünk is az ilyen egyetemes igazságok iránt, mégsem lehet megelégedni velők a bölcészeti tudalomnak, mely összerűt, életrevalót, eleven akar. Nem titok többé azok érdeme. Az emberiség megunta már azt a leezkét, hogyan kell lenni, menni a világ dolgainak; azon egyetemességek pedig csak pusztá kellés, parancsolás, „categoricus imperativus.“ Tudat lét nélkül. Állapítsd meg már példaúl, hogy az „öntudat ily

közvetlen ténye“ föltétlenül igaz; és bár a bölcsészeti magasabb fokon álló gondolatot (p. vallásban a keresztyén hitet) akard is tárgyasítani oly népeknél, melyekben a tudat, a meggyőződés nem fejlett ki eléggé: meg fogod látni: mennyire téveszted az idő járását. Mindent tudhatsz, csak azt nem: hányat ütött az óra. A mit tudsz, igaz, de létbe nem megy át; mert igazságod absztrakt, olyan, melyben nincs számítva a létre, a létesülésre. Az ily egyoldaluság ezer meg ezer esztendőök óta gyötri már az emberiséget, Pizarro és Cortez példaadása előtt és után. Megjelent az életben, történetben, meg is bukott mindig szerencsésen. Tanulságos főleg franciaországi szereplése, mit, megvallom, csak azért hozok fel, hogy idézhessem Hegel szavait, ki úgy van elhírhedve nálunk, mint ha a gyakorlatiiséggel végkép meghasonlott s ellene pártot ütött volna. „A mi az államot illeti,“ mond ő, „a francia bölcsészek ingyen sem gondoltak még forradalomra. Kivántak, ohajtottak javításokat, de főkép csak alanyilag: hogy a kormány szüntesse meg a visszaéléseket, alkalmazzon becsületes egyéneket, a kik javítsanak. Aztán ilyen módok látszottak szükségesnek: adassék jó nevelés a hercegeknek, legyenek a miniszterek becsületesek, a fejedelmek takarékosak stb. Nekik csak egyetemes gondolataik voltak, elvont eszméjük arról: hogyan kellene lenni, nem pedig arról, mi kivihető“¹⁾. Az ilyen közönséges tételek, betanult aksziomák és makszimák aztán igen nagy hangba mennek át; de mai nap már nem hisznek bennök. Hetényi aksziomái; áthozva Görögországból hozzánk, innen másuvá, mintha valami nevezetes

1) Geschichte der Philosophie. 15. Band. 3. Abtheilung. Berlin. 1838. 516. l.

gyakorlatosság feküdnék abban, ha egy igazságot felállítunk, mint kaptát, s reá szabjuk a világot. Mintha bölcsészet volna az, mikor az egyezmény köpenyébe minden idők meggyőződését, szükségét beállítjuk. Ez értelmi bölcsészet, értelmi gondolkodás: egyoldalúság. Nincs könnyebb mint azt mondani státusra, egyházra, társadalomra: nem jól van így. Ennél nehezebb azt vitatni: hogyan legyen. De legnehezebb eltalálni: hogyan legyen addig, a míg oda érünk, a hol úgy lesz, a mint szeretnők hogy legyen, vagy lenni kell. Történetet is irtak úgy, drámát is egyebet is az emberek: a mint lenni kell, vagy szeretnők, hogy legyen. Mai eszmék szerint fogattak nézpont alá ő és középkor eseményei. Azért lehet már végetlenül becsülni, oly történészt minő Macaulay, ki okoskodásaival kíséri az időket, s nem pedig eléjük szabja makszimáit. Ez nem volt mindig így. Csak Rottecket vegyük példaul. Hemzseg benne az eszmék anakronizmusa; csupa refleksiók halmaza, émelyítő egyetemességek. Nem azt írta: mint fejlődött a történet, hanem azt: mik az ő nézetei, melyek szerint ő csinálná a történetet. Ellenben a történet semmit sem ad az ily abstrakciókra, s megy a maga útján. Az angol történész pedig az események tövébe áll és szemléli az elvonuló jeleneteket, oldja fel az ellenmondásokat, s engesztel örökké, békítvén a visszasságokat. Mert a fejlődés nem is mehet másképp életben, történetben, eszmei világban. És ha kérdeztetnék: miért erős ország Anglia? felelhetnénk Macaulay szavával: „bármilyen nagy legyen a változás, melyen (Anglia) szerkezete az utolsó hat század alatt átment, fokenkénti kifejlődésnek s nem lerombolás és újra alkotásnak volt az eredménye. Soha sem vala pillanat, midőn a létező

nek főrésze nem a régi volt volna. Sikerült a forradalmat az elévüléssel, a haladást az állandósággal, az ifjúság erélyét az emlékezetet haladó régiség fűnségével párosítani.¹⁾

Valóban az egyetemes igazságoknak, úgy nevezhető „locus communis”oknak becse alászállott. A bölcsgazskodik hozzájuk, s azon veszi észre magát, hogy hopon marad. Emlékezzünk az irodalom, az élet, a történet folyására, alakulására. Az a csudálatos, hogy a tapasztalati bölcsések mind a mellett megvetik a tapasztalást és ragaszkodnak a magok sovány makszimáihoz; bölcsészitárúk készletéhez; s beczővekelvén igazságait az eszmei világba, hozzájuk kötnék a történetek pályafutását. Ez valóban félreértése magának az idők tapasztalásának, s nem csuda, ha legszárazabb metafizikánál egyéb nem terem utána. És mégis ez a nézet van kifejezve Szontagh-nál az egyezményes bölcsészet feladatának kitűzésében. „Megmenteni a világot, . . . visszavezetni az emberiséget az elhagyott természethez, a régi görög harmóniához, s az újabb kori műveltséget a természettel egyesíteni, harmóniába hozni a testet és lelket, az embert önmagával, embertársaival és a természettel: ez feladata az egyezményes filozofiának.”²⁾ Tehát visszavezetni! Ez nagy szó! És nem is egyéb. A görög műveltség alapkövét teszi az utána jött emberiség haladásának, de hozzá visszatérni? Megvallom, ezt szeretném látni. Hanem tréfán kívül kérdezhető: érti-e a mai kor műveltségét, a szellem utait valóban, ki folyvást görögökkel, talán anynyi sok hányt vetett isteneikkel, helóáikkal, vizeszü

1) Anglia története. Irla Macaulay; magyarul Csengeri Antal. I. kötet. 21-22. l.

2) A Magyar Egyezményes Phil. 40. lap.

polgáraikkal álmodozik? Más szóval: érti-e magát s a világot, ki az eszmét, az igazságot mai nap is csak a képzelődés alakjában örvend felfogni s nem inkább a gondolatében is? Óh az ember gyarló! Korszerű, életrevaló bölcsészetével kiéli magát a világból s a keresztyénség közepéből mint klasszikusokon lelkesedett ifju költő, zárandokutat vállal egy pár ezer esztendővel hátrálni visszafelé a történetekben. De akkor mi törekvéseink legyenek a jövőendő számára? Itt vége szakad minden lehető újabb kérdésnek. Az egyezmény kimondá a végszót. Nincs egyéb hátra, mint fölvenni a vándorbotot és indulni visszafelé az elhagyott természethez, Görögországba. Diogenes, Diogenes! Senki sem akarja hinni, hogy te panaszkodál, s fényes nappal embert keresél lámpásoddal. Anaxagorás száműzetik, Szokrates bürökpohárt iszik, Arisztoteles megfut, nehogy szinte akként járjon; a legnagyobb hazafiak kicserepeztetnek (ostracismus); Themisztokhles, Epaminondas stb! Mondom, ha Görögországrul van szó, senki sem hisz egyéneknek, hanem csak a képzelődésnek, mely arany időket fest a háttérbe. És ha csakugyan az a tudomány feladata, hogy visszaforduljon Perikles hona felé, akkor ereszkedjünk Morfeus karjaiba, s álmodozzunk előre, mint Beranger „ábrándos vándora,” a hajdani Görögországról.

Nem életrevaló bölcsészet biz ez, uraim! hanem mesterségesen kicsinált rendszer, tákmű; melynek épen azért van szüksége mindenünnen összekoldult tartalomra, mert magában semmi elevenítő ereje. Csak a költészetet hozom fel! Nem megfűrösztöttük-e azt is Hümettus minden illatában, mézharmatában; mégsem volt

szánk ize szerinti. Addig játszott velünk a görög képzelődés, hogy utoljára sem értettük. Bölcsészetben még akaratosb a szellem. Mert úgy hiszi, hogy a mi jó és megmaradni való volt a görög világnak ember, isten, és természetisméretéből, megvan, él a mai kor tudalmában; hogy az folyvást működik bennünk és hatja gondolatunk világát. Az emberiség a férfikorba is felhozta magával ifjúkori gondolkodásából, a mi benne életrevaló volt s az eszmét nemcsak a képzelődés játékában, hanem a maga saját elemében, a gondolkodásában, is akarja felfogni és felfogatni; és a patakot senki sem téríti vissza kutfejéhez. Vagy az emberiség élete mind azóta hiába folyt, története hiába nyilatkozott volna?

Itt esik már egyenes válaszszaal felelnem azon kérdésre: minő rendszer az egyezményes a bölcsészetben. Tartalmára nézve halmaz: skot közérzelem, francia eklekticizmus, német kriticzizmus, görög harmónia: magyar egyezmény. Formájára nézve, mert egyezmény nem lehet egység nélkül, közelit az identitáshoz, de ezt Hetényi ellöki, Szontagh nincs épen ellene, de nem is öleli; s megmarad a kettősdiség elvénél, mikép hajdan, és nem teremti „szunyoglábat.“ Mint mondám: az egyezmény a legjobb akaratu, tárgyavatatlan dilettantizmus, Egyezmény, melyből csudálatos módon hiányzik az egység. — Harmónia, melódia nélkül.

Mind ezek daczára, azon merev szemközti állás után, melyet évek óta tart elfoglalva hazai bölcsészetünk az ebbeli haladás ellenében, jól esik ha látom, hogy kezdik az emberek változtatni helyzetöket. Bár nem sokat adok az egyezményes bölcsészetre, de Szontagh Gusztávnál mégis haladást veszek észre általa, nem ugyan az egyez-

mény javára, hanem annál inkább a tudomány érdekében. Maradjunk meg csak ama, bölcészünk által fölvetett és mihamar letett, igazságnál, hogy „ész van a természetben is szintugy mint az emberben,“ s vegyük az észet észnek ugy a természetben mint az emberben, az az mondjuk: örök ész nyilatkozik a természetben az egyes természeti tárgyak által, melyek magókra nem gondolhatnak, tehát öntudatlanul; és örök ész nyilatkozik az emberi szellem előhaladásában a történetek által, melyben az emberiség mindig magára gondolva, tudatosan működik: leomlik azonnal minden közfal az az ész és külvilág között. Mert ha ész van a természetben, vagy a természet „a mindenható gondolat létesülése“ (Szontagh szavai) egyes tárgyak által, és ha ész van a történetekben, vagy a történet a megvalósult isteni gondolat az emberben és ember által, mindaz pedig, a mi léttel bír vagy a természet- vagy a történetbe esik: miféle istenkisértés lehetne a lét és tudat egységének tanában?

Én tehát az egyezmény tanát elfogadom s megjelölöm, mint haladási mozzanatot, vagy az ugynevezett kettősdí rendszerek mély kerekvágásából való kimozdulást az egységes bölcészet felé; így mint a hazai bölcészetnek tudva, nem tudva megtett újabb előre lépését, nem törődve vele: magyar-e vagy nem, mert a nemzetiség nem bölcészeti fogalom, de megemlítve, hogy ha a harmónia oly igazán nemzeti magyar szellemünkben gyökerezett tudalom volna, mint állittatik, már régen baráti lábon kellene állnunk a természettel: „erőit ismerni, az elemek káros hatásait megelőzni“ stb., birnunk kellene, továbbá, öntudatlanul is, minden lel-

ki testi bajaink óvószere, vallásos, erkölcsi, társadalmi állapotaink orvosságát benne, miután hogy tudományá lehessen, már eleitől fogva hatni és forrni kellett vala tudalmunkban, mint Hetényiként életelvnek, élet-szépítő, észderítő, léleképítő ösztön és hajlandóságnak. Azonban ne beszéljünk ilyeket. A mi az elmében van, jöhet is belőle. Ráfogással nem termékenyedik a szellem; hanem, midőn eljő ideje, s a lelkek megindulnak szeretete által, kijelenti magát.

XV.

Előadtam az egyezményes rendszert úgy, a mint előkelő bajnokai tárgyalták, s hagyák fölismerszeni eddigelé. E rendszer kórságát, úgy hiszem, kimutattam, s véleményemet felőle őszintén, bátran kitüntetvén, igyekeztem érthetően is szólani dolgokrul, tárgyakrul, melyek kevésbé sőt talán sohasem voltak fejtegetve irodalmunkban. Szembeszökőleg mutatkozott előttünk az egyezménynek Hetényi és Szontagh általi különböző magyarázata, magának a rendszernek a jelen idők és emberiség elleni fordulása; mikor csakugyan kétségbe vonhatni annyira emlegetett gyakorlatiságát; mi nálunk fölöttébb ajánlatos czime fogott volna lenni. Az is tisztába lön állitva, mi véknyan függ össze nemzetiségünkkel az egyezmény, nemcsak, hanem irodalom, melyben a fensőbb szellemi élet megindult, a nemzetiség koczáztatása nélkül járhatta, jára is különböző nyomokon, mint a régi görög vagy az újabb kori nemzetek példája mutatja; sőt csak is ez a szellem szabadsága, élete oly bizonyynyal mint az ellenkező eset rabsága és halála volna okvetlenül. Ez okbul óvást kell tenni minden saját és kizárólagos nemzeti bölcsészet ellen és pedig a bölcsészet nevében. Az nem lehetne más, mint hatalomszó, s a lélekre ráparancsolt szabatosság, miben soha sincs kö-

szönet. Az egyezmény, mint önutu és saját módu keresése az igazságnak, ám virágozzék, és fejtse is magát lehető emberi szépségben, tökélyben közöttünk; mikor bizonyosan meg fogja érdemelni az irodalmi előismerést; de a legszentebb érdekek, vallás és állam féltésének aggodalmaival táborozni körülte az igazságkeresés más módjainak rovására, s mintegy közvetve a hatalom éberségét, őrizkedését zaklatni föl kiválólág az eszmei bölcsészet ellen: hogyan lehet komoly férfiak szándoka, megfoghatatlan. Pedig nem kevesebb, mi az egyezmény hőseinek szavaiból kirí, s ez több mindennél. A vád noha terhes, de be van bizonyítva.

Szerencsére csak a mi kised irodalmunkat említve is, tényleg másképp áll a bölcsészet ügye. Nem szükség hogy a történeti mezőre kibocsátkozzam, s kiszinezem a különböző filozófiai feleket. Azt mégis lehetlen mellőzni előadásom folytán hogy az üldözőbe vett spekulatív filozófiának, melyre Hetényi annyi kiméletlenség-gel annyi nem tisztességes czimeket halmozott szent haragjában, Szontagh annyi sok helytelen élczet csinált könnyű jó kedvében, nemcsak multja van hanem, mint remélnünk szabad, jövődjöje is a magyar elmében s irodalomban. De megígérvén már, hogy elő fogom tárni a felőle kivehető nyomokat: ám legyen. Bár rövid lesz, előadásomból mégis ki fog tetszeni, hogy közöttünk e század eleje óta nem is volt élete, azaz előmenetele, gyarapodása más bölcsészetnek, mint az elmélődőnek. Mert a kanti rendszer vallói nem hogy fejtették volna tudományukat, hanem inkább megfeneklettek a dualizmus kettős zátonyán, vagy a mi nem jobb, visszaestek a Kant előtti tanokra, névszerint a skotok közérzelmi ta-

naira. Az eklektikus, vagy más lehető felekezeti belölcsészek, azok ma is, mik hajdan: szedetgetvén minde-nűn, vagy elűkezdvén szokás szerint az érzeki termé-szetességen, melynél megállapodtak. — Továbbá gya-korlatiságot tekintve, nem ugyan a szabad ég alatti tár-gyilagosság értelmében, hanem spekulatív szempontbul, az én magyar irodalmi buvárlataim s mindennapi ész-revételeim nyomán, csak ott mutatkozik szembetűnő é-letrevalóság, hol a régi felfogási módokban kezd alább-hagyni az irodalom s az ujnak enged befolyást. Emlit-hetek tudományt, mely derék mivelői fáradozása mellett is azért halad kevésbbé sükeresen, mert mindez ideig sem fogadta be a spekulatív elmejárást; ilyen az össze-hasonlító nyelvészet. Utoljára és az előbbeni adatokból, rövid irodalomtörténetként fog már eddigelé nyilatkozni az elmélődés ügye; melyben akár az írók számát, akár műveik bensőségét tekintsük, ha neveket emlitek, egy-nek sem lesz oka pirulni a társaságért, melyben említ-etik.

Kant után a bölcészetnek két utja állt nyitva Eu-rópaszerte. Az eszmei ut követése mihamar nyilvánvaló lett irodalmunkban is. Erdély, hol a gondolkodás — mert költői alig voltak Erdélynek — oly régidők óta lel ked-ves tanyát, valamint Cartes korában Apáczai Cserével, ugy Fichteében is megelőzte Magyarországot Sipos Pál és Aranka György bölcészeivel. Fichte mély forrongású elmélkedéseit amaz előbbinek munkáiból ér-zé ki a magyar tudós világ még szászvárosi tanársága idejében már, majd később Sárospatakon, hová 1805. nov. 12-én iktattatott be tanárnak. Itt az irodalommal, külö-nösen Kazinczyval jövén közelebbi ösmeretségbe, azon-

nal felhangzott az ember hire és iratott hozzá a nevezetessé vált „Manikheussá lettem“ kezdetű bölcsész-költői episztola. Száraz bölcselkedő valószínűleg unalommal fogja e költemény sötéttszta merengéseit olvasni; de ha nincs megvonva tőle minden költői sugallat és elevenség, magas gyönyörrel kísérendi a gondolatok emez iránykereső tétováját, s kiveendi belőle az alanyiség erejét, a fichtei alapgondolatot. —

Schelling bölcsészetének, írja Balogh Pál ¹⁾ jutalmazott bölcsészettörténeti pályaművében, „különösen a természettudományokkal foglalatoskodók hódoltak.“ Tehát mint külföldön. Első, ki ezen filozofia szellemében szólott nyelvünkön, Zágoni Aranka György. Ő vévente bár, Kant bölcsészetét hallgatá Marosvásárhelyen, de később „olvasásai után természetbölcséleti nézeteknél állapodott meg.“ Ugyancsak Schelling követői voltak Pethe Ferencz, dr. Rác István, dr. Bódogh Mihály. Nyiry „Mathesis intensorum“ című munkájával, nemkülönben schellingi befolyás után fogott új rendszeren szólni. Készite is egy nagyobb munkát, mint buvárkodó elméjének maradandó emlékét, de a mely özvegye által, mint meghagyta volt, néhai gróf Teleki József pártolása alá tétetvén le, hová lett, még eddig nem tudhatni. Világosan kivehető a schellingi tudomány Balogh Sámuel bölcséletéből. Ő „az empirikusok és idealisták szektáit, mint két oldalt, mely az egységet alkotja, soha egymástól el nem választhatja, ha csak minden ismérteit felbontani nem akarja; ha értelme láttatik is azt megkülönböztetni, de az

1) Philosophiai pályamunkák. Első kötet. 121. l.

észben változatlanul áll az egység¹⁾). Ugyancsak Schelling követőjeül vallja magát Balogh Pál; mégis úgy tartom, hogy az azonsági rendszer alkotójának senkire sem volt oly eldöntő befolyása mint Sch ed i usra, ki valóban ott fogta fel a mestert, a hol legméltóbb volt felfogadni, t. i. az izlés dolgában és önálló esztetikai kézikönyvét²⁾ az azonsági bölcsezet ihletése után írta. Mocsy Mihály természettudományi értekezései hasonlóul Schellingre mutatnak vissza.

A hegeli észjárás, gondolkodás mint bölcsezet, majd negyven év óta isméretes már közöttünk, tehát szinte egykorulag németországi elhírhedtével. Tanát legelső ízben a széles tudományu Fejér Györgynél³⁾ olvasuk 1818. évből, kinek a filozofia, Hegel szerint, „ész tudomány, mennyire az egész létet megtudja.“ Azonban Fejér, ekklektikus létére már elvénél fogva sem gondola Hegel általános eszmeiségében netaláni oly önálló rendszerre, minő vala Kant bírálati bölcseszete. Sőt a meny nyiben Hegel a történeti fejlődés szálaira füzé az egész bölcsezetet, bizonyos, miszerint alig láttak rendszerében mást, mint valami bölcsekedő regényt a tudomány kedvéért; így kevésre becsülték; a hol pedig a gondolat határozmányjaival, az eszme alkotmányával küzd és addig elé homályos, kemény nyelven szól: nem értették; s így megint föl sem vették. Tüzetesen, világhírében felfogva Hegel bölcseszete jóval később, azaz 1830 után egy pár évvel, Pápán a ref. főiskolában kezde taníttatni Tarczy Lajos által, ki érte a tudományos világ háláját vivta ki magának. Mind a mellett nem talált köz-

1) Tud. Gyűjtemény. 1822. X. kötet. 73. lap.

2) Principia Philocaliae seu Doctrinae Pulcri. Pestini. 1828. 8 dr, 184. l.

3) Tud. Gyűjtemény. 1818. Első kötet. 10. lap.

tetszésre. Ugy hallom, hogy a süker nem volt valami szembetűnő. De nem is lehete alábbvaló mint azelőtt, Márton István idejében, Krug rendszerével, vagy akárkiével Pápán vagy másutt. Ha ismérjük a hazai tanintézetek állapotát, nem fogunk rajta csudálkozni. És megtörtént, a mi nem példátlan, de mégis jobb lett volna, ha soha meg nem történik, hogy a tanárnak megtiltatott Hegel szerint tartani előadásokat. Homéri kacaj az alvilágban! Kant bölcseSZETE is tiltott portéka volt egy időben, Cartesiúsé is. A sárospataki főiskolai évkönyvek bőven szólnak felőle, hogy a tanárnak kikötötték, megtiltották: ne tanítsa Cartesiust. A pápai esemény azóta sokképen használtatott fel mint adat, a hegeli tudomány ellen, nem ugyan békés, nyugodt érzelmű polgárok, vagy féltékeny vallásfelekezetek, vagy pedig türelmetlen kormány, hanem egyenesen bölcSészek által. Szerencsére! Mert, noha bölcSészeti művelődésök kiskorúságát fogja is az eset ama bölcSészekre bizonyítani, mégis jobb hogy általok történt. Ne is tulajdonítsuk azt másnak mint ama hibás felfogásnak, hogy a bölcSészetet úgy nézték, mint szokták a kenyértudományt. Mégis eljárásuk épen oly igazán érdemli meg az „odium philosophicum“ czimet, mint a kölni jézsuitaké hajdan Reuchlin ellen azért, mert ez héberül is tudott, következőképp nem lehete jó keresztyén, méltán czé géreztetett mind e mai napig ösmeretes „odium theologicum“nak. Ám szabadjon hinni az idők folyásáruL, miszerint gyógyít a hibás nézeteken, és munkál az elmék éredésére; szabadjon egyuttal föltenni, hogy a nevezett főiskola igazgatósága nem veszi jó kedvvel, ha

valaki bár legjobb akarattal is emliti eme tudomány elleni galád eljárást. Ez legyen vezeklése!

A pápai esemény vagy az új filozofiának kitiltása nagy hírré ment ki az országban. Kezdték róla himet varrni. Az 1836. Tud. Gyűjtemény VIII. és XI. kötete polemiaát is hozott az új tudomány ügyében N. J. mint támadó, Tarczy mint támadott fél között. Az egészben legnevezetesebb, hogy N. J. a Tarczy iskolai kéziratának első és utolsó szakaszát metszé ki, s mutatta fel. No ennyiből ki ne fogná megítélhetni Hegelt, Tarczyt! Pár év múlva már nagyobb vita keletkezett az „Athenaeum“ elismert tekintélyű tudományos és szépirodalmi lapban. Vecsey, volt debreczeni tanár, gondolom, a pápai esemény hírére, sürgető kérdést intéze a hazai tudósokhoz: fedeznék föl: minő bölcsezet az a „hegelizmus.“ Warga, Szeremlei, Taubner mint jelzött hegelisták, szoltak a kérdés felvilágosítása körül, de a csatát elvesztették. Míg a vitatkozásból emlékezetre méltó felmaradt, leginkább a különböztető értelem éles voltát, találó elmésségét mutatja egyik oldalon, míg a másikon nehéz mozgásu tanultság, hitszerű komolyság uralkodott. Nem annyira meggyőződést mint inkább nevetőket szerezni volt az erősebb fél törekvése. Ez a hangulat azóta folyvást is uralkodik bölcsezetünk „athenaeumi“ nyertes töredékén. Komoly egy dolog, midőn a filozofiát bohózatnak kell kisegíteni!

De a mi régi, nem tartja ki sokáig; s az ó tudomány ez erős védelem alatt összeomlott. Egy más felekezetnek kelle támadni új néven, új alapon. A szükség érzete hazai tünődéssel párosulva hozá elő a „magyar“ filozofiát Szontagh „Propylaeumaival“, melyből Hetényi

hozzájárulta után „egyezményes,” végre pedig egész neven „magyar egyezményes” filozofia lett, mikép előadtam. A szükség érzete, mondtam. Különben nehéz volna kimagyarázni ama hirtelen változást, mely szerint némelyek mihamar hagyák el a bírálati rendszert és viszsza mentek a régibbhez, mikép az egyezményesek; vagy ellenkezőleg teljes odaadással estek az ujnak, mint, állítólag, a hegelisták. És imé e szavakban igazolva látnók valamely nem hegeli de nem is kanti gondolkodás feltűnését. Nevezetes hogy ezen új gondolkodás az igazi kantiak által, noha ellenők volt, nem fogadtatott egykedvűleg, mert ezek is jobban szívtak olyan ujhoz, mely az ő tudományuknál régibb, és a multa vezet, mint olyanhoz, mely fiatalabb és előre mutat. Épen úgy az új felekezet minden más felekezettől különbözni akarva is, megegyezett másokkal annyiban, hogy ellensége lön az elmélődésnek; s ezen fölül magának igényelte a hegeliek meggyőzését, noha e dicsőség tulajdonlag Vecseyt illeti, ki pedig sohasem említették az egyezményes bölcselekedők sorában. Igen természetes ily módon, ha nem általa nyert győzelem hatalomjeleit tűzvéni ki mutató czimerről, rosszul találta be magát a győző szerepébe; azaz nagylelkű diadalmas nem lehetvén, hol könnyen nevető hol komoly feddőzésű, de mint két esetben, gunyolónál több nem telt ki belőle. Hanem a hegeli tudomány híveinek vesztesége, mint az idő meg fogja mutatni, nem volt egyéb látszólagosnál. Azért igen jól tudák titkolni veretésök fájdalmát. A győzelem más oldalról nem használtatván fel gazdája által, idegenre ment át, s ennek, mint nagyon természetes, rosszul állt a nyertes örömét vállalni. Gondolkodó elmének, ki valami előmenetelt vára e

tudományos vitából, alkalma és módja esett ily formán kérdést tenni nem egyszer: hát annyiból áll az egész irodalmi süker, hogy a bukott fél egyre gunyoltatik a nélkül, hogy a tudomány velőbe ható ítészettel bíraltatnék, czáfoltatnék másképp, mint az első egy két tételnek, a hegeli lét és nem lét kategóriának pelengérre állításával. Semmi sem használt a hegeli rendszernek annyit, mint eme lovagiatlan eljárás. Kiváncsiak lettek reá az emberek, rokonszenvet tápláltak iránta, mely a jó indulatnál aztán nem állapodott meg, hanem lassanként elfoglalá az elméket, a vizsgálódó fejeket. Mert a nap süt, ha rosszul beszélnek is róla, és a szellem munkás, ha nem foglalják is rendszerbe minduntalan. Mint előadám, az általános eszmeiség nem kellett; de a szóban erő volt és megtartá magát. Mulatságos e részben amaz eljárás, hogy az „eszmeiség,” a mi ellen még eddig nem volt kifogás, elvettetett, az „általános,” a mire kigyót békát kiáltottak, elfogadtatott. Diviserunt vestimenta ejus! Az „általános” kifejezés divattá lett. Az is beszélt róla, a ki nem értette; de azért úgy beszélt róla, mintha értené. Annál fogva használván, használta rosszul, mint Hetényi. Mert az a szellem titka, hogy az emberekhez, a felfogáshoz méri magát. Egyikre divat, másokra vélemény, harmadikra tudalom képében hat. Nincs mód ellene állni. Ha el nem fogadod önként, elfogadtatja magát veled kényszerűleg.

Mi lehete már korszerűbb, mint általánosról, általános egyezményről beszélni? Korszerűbb alig lehete más, de észszerűbb volt minden bizonynyal az általános eszmeiség. Ugyanazért az ujonnan fölmerült egyezményes rendszer szóhajtasainak, a Kant és Fries lanyha tisztele-

tének közepette is megőrzék az elmék az újabb elmélődés iránti vonzalmat, mig nem a hegelizmus követésének hangja újra megneszszent az irodalomban. Azaz másoknál is mutatkozott a hegeli nyom, nemcsak a régiéknél, kik meggyőzettek, de csak egy perczig sem hagyták el zászlójukat. Sőt Horváth Czirill valamennyit megelőző vizsgálódásaival, s ha nem számították a rontónak árult bölcsezet híveihez, ildomos fölléptének tulajdonítható. Ő ugyanis nem csinála zajt szóval, hanem annál erősebben ragaszkodott az ujhoz tetteleg. Régidő már az, mikor ő ily tételeket hirdete: 1) dolgok, melyeket nem látok, bizonyosan léteznek az észben; 2) nincs filozofiai rendszer, mely valódi becs nélkül szűkölködnék; 3) a történeti álláspont az, melyről most a józanabb rész a filozofiai tüneményeket vizsgálja; 4) a filozofiában pusztá ellentételnél vesztegelni káros egyoldalúság; 5) a rendszer mint egy organizmus; mely számtalan elemet elfogad, de valódiilag csak azokat sajátítja el közülök, melyek megvalósítására szükségesek ¹⁾. — Ezek mind Horváth Czirill, akarom mondani, az általános eszmeiség tételei. De ő nevet nem monda, különösen alig csak alig hogy emlité olykor Hegelt értekezéseiben, s nyugton maradt mind ez ideig. De nyugton maradt tudománya is. Mert noha épen ő állapítá meg közöttünk, hogy nincs bölcseti rendszer, mely valódi becs nélkül szűkölködnék: mégis épen az ő bölcseti irányának ismertetésére van megjegyezve az Uj M. Muz. szerkesztője ²⁾ tollával, hogy a Horváth Czirill és Hetényi által követett bölcsezet „egymást kizáró, tagadó, engesztelhetlen.“ Ez, mint már

1) M. Tudós Társaság Évkönyvei. Negyedik kötet. 60—86 lap.

2) Uj A. Muzeum. 1854. VII. füzet. 13. lapon, alul, szerkesztői jegyzésben.

volt érintve, nem áll. Az általános eszmeiség épen azért eszmeiség, hogy minden bölcsezeti mozzanatokat beölel, méltat, s felhasznál ön szervületének táplálatára. De áll igen is, minden másféle bölcsezetre, legyen az bírálati, tapasztalati, anyagi stb; mert csak az eszmeiségben van végetlenség, általánosság; csak az eszme oly végetlen elv, hogy benne az anyag is megalapíthatatik, mi az anyagról, megfordítva, nem mondható; és így az eszmeiség nem anyagiség; bármennyire szívesen ohajtják is némelyek összekötni Hegellel Moleschott Jakabot, Vogtot; mely utóbbiakat épen a hegeli tudomány védői szokták rendre utasítgatni Németországban, mint sok legujabb időbeli czáfolati példák mutatják.

Méltán gyanuba vehető ennél fogva egyrészt szóban levő bölcsezeink önállása, másrésztül tudománytörténeti jártassága. Meglehet, s a valószínűség oda hajlik, hogy nem Hegel tudományát roszalják, hanem inkább nevét. Megvallom, nem ohajtom hogy e részben igazam legyen, de mégis legyen inkább nekem igazam, mint hogy íróinkra bebizonyodjék, miszerint ösmérve is üldözik Hegelt. Amaz gyarlóság volna, ez gyalázat. Mert vegyünk hazai tudósokat, kik párti érdekből, mely személyekre hajt, sohasem szólottak, s független vizsgálódási nyugalmat sőt tartózkodást tanusítottak az új iránt, s becsülő figyelemmel vonzódtak a régi felé, minők a boldogult Fejér György, az élő Szilasy János és Purgstaller József: mindez írók isméri Hegelt, felejték-e el magokat egy perczig is annyira, hogy belőle veszedelemnek státusra, egyházra lettek volna határozott jós papjai? Még Szilasy legtartózkodóbb. „Philosophiai tanulmányai“ nem mutatnak föltétlen odaömlést Hegel

keblére, de visszataszító ellenszenvet sem. Ő nem örült a győzőkkel, hanem folytatta elmélkedéseit, s mindjárt a Hegel miatti pör végződésével felolvasásokat tartott az Akadémia kebelében. Azokból kitetszik, hogy csak nem bátorkodott hiva lenni az újabbkori bölcsészetnek, de megvallja, hogy „a vele való foglalkozás szép eszmékre szolgáltatott alkalmat,“ hanem rendszere annyira homályosnak és beburkoltnak, iskolája oly ingatag és habozónak, részint bontó és rontónak látszott előtte, hogy vele társaságba lépni nem tartá tanácsosnak ¹⁾. Ennek daczára mégis fontos Hegelre nézve ugyancsak Szilasy nyilatkozata. „Részemről nem bánom, ítéljen Hegel felől kiki, a hogyan neki tetszik; de azt mint bizonyost állítom, hogy Hegel és iskolája mellőzvéen a logika, metafizika és pszükhologia s más effélékre való befolyást, különösen hatott a filozófián alapuló nagyobb tudományokra, milyenek a theologia, politika, hisztória, fizika és az eszhetika ²⁾. Annyi vád ellen, mennyi Hegelre nálunk szóraték, ez is igen elég védelem. Mit mondjak Purgstallerről, ki évek óta egyezményesnek, s a mi ezzel azonos jelentésű, az általános eszmeiség ellenségének is híreszteltetik? Ő, úgy veszem észre, bölcsészeti meggyőződéseivel másutt áll, mint állott akkor, mikor „Észtan, vagyis gondolkodás és ismetan“ czimű bölcsészeti munkáját írta. Névszerint az újabbkori elmélődésre vonatkozólag, kimélettél, mi az elismerésnek csalhatlan kezdete, szól Hegelről. Világosan kimondá e bölcsészünk, hogy a Hegelre hányt kövek, vagy saját szavaival: „a régen elhunyt (Hegelre) szórt

1) Philosophiai Tanulmányai. Pest. 1856. 202. lap. — Olvasatott a magyar akademiában, febr. 26. 1844.

2) U. o. 196. lapon.

kárhoztatás nincs eléggé okkal támogatva; s föltéve hogy rendszerében pantheizmus rejlik, tiszte a kritikának szigoruan vizsgálni: van-e czáfolhatlan észokkal támogatva; mert tegyük, hogy ama világnézet tudományilag van igazolva, ugy a tudomány kénytelen azt tűrni¹⁾. Fejér Györgyöt már idéztem, s körömhöz képest illően méltattam.

A most említett bölcészek egyike sem állván vitában Hegel miatt senkivel, pártatlanság tekintetében valamennyi szaktársaikat felülhaladják, Ők, egyen kívül, ma is élő és legmunkásb művelői a bölcészetnek irodalmunkban. Rólok és utánok önként jut eszembe az egyháziak, különösen a kegyesrendiek nagy érdeme a bölcészet körül. Kegyesrendi volt Cörver Elek is, és épen egy századdal előzte meg mai utódait, midőn a peripatetika filozofia után oly sikerrel és első működött az akkoriban felkapott wolfi bölcészet meghonosítására, hagyván szent hagyományt szellemi örököseinek.

Irodalomtörténeti tényül, s teljes határozottsággal állitható ezen adatok szerint, hogy az ujjabb elmélődés midőn megbukni látszott, nem bukott el, hanem csak védelmezői hanyatlottak meg. Ez okbul reá, mint olyanra hivatkozni, mint történettani lényre mutatni, még igen korai. Sőt inkább élő elevenség az közöttünk. Mert nem felfogta-e ujjból az elmélődés ügyét Térey még 1843-ban mindjárt Szontagh ellen, bírálván ennek Propylaeumait²⁾; aztán nem tört-e egész bátorsággal lándzsát Hetényivel³⁾ Bocsor István ugyanez időtájban⁴⁾;

1) M. Akadémiai Értesítő. 1853. 41. lap.

2) Térey. Elmélet és szemlélődés. Pest. 1843.

3. Hetényi. Palinagonia. Protestans Egyházi és Iskolai Lap. 1843. 477—95. l.

4) Protestans Egyházi és Iskolai Lap. 1844. 128. lap.

míg a régi harczosok mindegyike folyvást hive maradt az ujnak e jelen óráig, sőt egyes tudományokra is többen átvitték a hegeli bölcsezetet, mint különösen nevelésre Warga és Szeremlei; ez utóbbi a jogbölcsezésre is; ki, miután még 1841-ben adta volna ki a hegeli rendszert ily czim alatt „Az uj filozofia szellemvilági fejletében ¹⁾”, 1849. év folytán jelent meg tőle „Jogbölcsezés ²⁾”. Mindkettő önállóan. Folytassam-e a neveléstan újabb alakulását? Csak jó emlékezettel fordulok vissza néhány soroskára, melyet ama nemes törekvésű, alföldi kised írói kör, a „Néptanítók könyvének” alapítói ³⁾ Hegel ügyében jó alkalommal Eötvös ellen, ki az uj kor Arisztotelesét kárhoztatja, mert így tanit: „a mi van, az jó,” védelem gyanánt elmondottak. Emlitem-e továbbá a „Protestans theologiai könyvtár” dolgozó társait, s újból egy kis önczélú szaktudós irodalmi kört, mely Hagenbach után a velőig van meghatva az újabb kori bölcsezet által? Ők a theologiát Schleiermacher elvein, a mint ezeket a hegeli befolyás meghatotta s módosította, írják, tanítják; s egyuttal beösmerek, hogy mai nap pusztán józan észszel, tudomány dolgában, nem sokra mehetni. Még nem szóltam a történetírásról, jog- és széptanról. Nem is akarok oly határozott ítéletet mondani, mint ha például az újabb és valóban új történészek, Csengeri, Szalay, Wenzel iskolailag tanulták volna be Hegelt, s kapnák az ihletést utána. Ilyet nem mondok, mert négy fal közötti elmélkedéseiket nem ismerem. Igaz mégis, hogy munkálataik át meg áttörvén a hegeli elmejárási verőfényével. Sőt többet mondok. Henszlmann Imréről,

1) Pesten, 1841. 8dr. 183 lap.

2) Sárospatakon, 1849. 8dr. 158. lap.

3) Egyház és iskola. Szarvas. 1852. 42. lap.

önvallomása után, mihez nem fér kifogás, tudom, hogy sohasem foglalkodott Hegel széptanával, mégis, mint én kimutattam, semmi sem igazolja úgy egymást, mint Hegel theoriáját Henszlmann gyakorlata, az viszont ezt, elannyira, hogy mindkettőnek széptani nézetei, habár különböző oldalról indultak is, egy nagy igazsággá jöttek össze, mint én az egykor kigunyolt „eleven, czélirányos, jellemző“ három szépalakot a hegelféle „jelvi, remek és regényes“ műformákkal ugyanegynek bizonyítam ¹⁾). Mondhatnék s pedig egész jámborsággal, magamrul is annyit, hogy előbb voltak afféle meggyőződéseim gondolkodás után, mint tanulmányaim könyvből; de hát ki hisz mai világban az írói önvallomásoknak? Végezetül legyen az eszmei bölcsezet javára felhozva Győry Sándor ²⁾) nagy becsü értekezése az Uj M. Muzeumból. Őt nehezen fogja érthetni könnyed külföldi tanultság, ifjusági kapkodás ellenvetése. „Az emberiség eszményi fejlődése,“ ez az értekezés címe, az uj filozofia sarkköveit rakogatja le. Hadd szóljon Győry maga. „Az általános filozofia, mint egy másik uj korszak az elméleti világban nagy részvétet gerjesztett és szintugy számos követőkre mint megtámadókra talált. Legkellemtlenebb benyomást talán az tehetett az elmélkedni szerető közönségre, hogy a legmélyebb gondolkozó fők, milyenek minden kétségen kívül az általános filozofia alapítói, úgy hurezoltattak, meglehet méltatlanul, a fel nem világosított nagy közönség törvénytelen ítélő széke elibe, mint éretlen gyermekek vagy szinte tébolyodottak.

1) Uj M. Muzeum 1855. 353—369. l.

2) Uj M. Muzeum 1856. VII. VIII. füzet.

Az általános filozofia követői közönségesen idealizmussal, pantheizmussal, atheizmussal, erkölcs elleniségre vezető elvekkel, fatalizmussal vádoltatnak és minden egyébbel, ha van még valami, mely irántok gyűlöletet gerjeszthet. Ezen vádaktól távol azon férfiak nyilvános élete, a kiknek tanítmányait látjuk előnkbe terjesztve, és ha a filozofiában elégnek tartatik néhány betanult szavakkal vitázni, azoknak értelmét hol ide hol amoda huzni vonni, azokhoz következtetéseket aggatni, mind addig mignem föltett eredményünkhöz jutunk, úgy hadd menjen a maga útján, nem sokat törődünk vele.“ — Így szól Győry Sándor elfogulatlanul és eléggé idős korában, hogy éltesek által ifjunak ne kisebbítettessék; és fejtegetvén az ujabbkori elmélődést, ezen tételben mondja ki megnyugvását, s az eszme iránti hódolatát: „korunk az általános filozofia kifejlődésénél állapotodott meg;“ és ez alapon szövi további okoskodásait az emberiség eszményi (talán inkább eszmei¹⁾ kifejlődése körül. Elég, elég, hogy az eszmeiség ócsárlói ellen bástyát találtunk legyen okoskodásaiban. —

A helyett, hogy a tudományoknak nem a divatos vagy jobban: a régi skot- és kantféle bölcsezet nyomán való haladását részletesen és tovább is bizonyíttatnám, egyedül a nyelvészetről van egy két szó, részint magam igazolása végett, részint a nyelv körüli más más utú törekvések összehozására. Én, mint másban, úgy itt is szeretem együtt tartani az elméket, s nem látok semmi veszedelmet abban, ha Czuczor egyik, Hunfalvy másik utat követi a nyelvten megalapításában. Ez nincs

1) Eszményi=ideal, eszmei=ideel.

az én általam követett bölcészet ellen; azonban más oldalról nem kis aggodalmak keletkeztek az iránt: lehet-e Czuczor utját jogosítani. Én, részemről, jogosítottnak hiszem, tartom; s nem támasztok gyanút okok ellen, ok nélkül. De honnan van hát nyelvészeink aggodalma, kik a bölcészeti nyelvészettől, mint Hunfalvy Pál, féltik a nyelvet? Felelet: nem elegendő bölcészeti műveltségből, vagyis az egyoldalú gondolkodásból, mely szerint a történeti vagy összehasonlító nyelvészek elvetnek mindent, amit a nyelv külső történetéből nem merithetnek, vagy más szóval: semmit sem hagynak az élő tudalomra, a nyelvösztön és érzékre, holott a magyar nyelv nem oly teljesen bevégzett jószág még, melynek csak története volna már, hanem van folyvást eleven, munkás élete, szülemelő képessége, mely szerint ha nem terem is minden nap új alakot, de legalább ujrászülheti a régieket, mint újra is szüle már sokat; nem is említve az egyszerűséget, mely a tisztultság, éredés tagadhatlan jele. — Hibáznak továbbá nyelvészeink abban, hogy a nyelvet, mint bölcészetit, nem a képzet, hanem teljesen a gondolkodás művének hiszik; legalább ide vág Hunfalvy Pálnak ellenem felhozott okoskodása, melyben a betük jelentességet, az organizmus szolgálatát a nyelv körül, elveti. Mert ha valamit állítok is „a magyar betük ősjelentéséről,” ez még nem azt teszi, hogy annak „minden más nyelv betűiről is okvetlenül” állani kell. Épen az a nyelvek sajátsága, hogy bennök nem azon absztrakt egyetemesség dolgozik, mely nem is egyéb, mint egyetemesség, hogy a mi egy nyelvben történik, másokban is úgy történjék. Épen abban áll a nyelvek szelleme, hogy a mit egyik nép így fejez ki: a másik a m u g y fejezi ki,

vagyis a dolgot, mely egy és ugyanaz, p. a napot, egyik mondja nap-nak, a másik sol-nak a harmadik Sonne-nak, így az isten, világ stb. szavak végetlenül. A mit már élő nyelv körül tudni lehet, az nem foglaltatik mindig oklevelekben. Sőt a nyelv élete épen a tudalom maga. Soha se keressünk azért oly egyetemességet, a mi csak névleg az, ne különösen nyelvekben; ne is fogja rám senki, mintha én olyan bolondot állítanék, „hogy egyedül a mi nyelvünk hű lenyomata az emberi organizmusnak, s a többi nyelvek elkorcsosultak“¹⁾; mert ez az én bölcsészeti meggyőződésemmel ellenkezik; holott más oldalról nem csudálom, ha olyanokért tétetem felelőssé, a mik a régi elvont bölcsészeti gondolkodással épen egyeznek. Ilyen már az a meggyőződés, „hogy a nyelv bölcsészeti művelése az élő tudalom és ezer meg ezer példák nyomán fölösleges, mert a bölcsészet egyetemes tudalom dolga, így tehát bölcsészeti nyelv művelés után a nyelvek között nem volna különbség, holott a tapasztalás ellenkezőt tanít.“ És épen mert a tapasztalás ellenkezőt tanít, azaz a nyelvek különbségét: ezért kell lenni a magyar nyelvben is valami különböztető határozmánynak, tulajdonkép sajátságának. És ez a sajátság nem épen az, mi a magyar nyelvnek, például az uralaltaji nyelvek közül, mint felmaradt rész, jut, hanem az, a mi a magyarnyelvet folyvást élteté s virágoztatá addig is, míg uralaltaji nyelvekről nem is álmodtunk. Ez pedig a nyelv mai élete, melynek törvénye nincs megírva előre a rokonság határai között.

Hasonlóul hiába való törekvés „a magyar nyelvnek

1) M. Akad. Értesítő. 1855. II. sz. 151. lap.

minden izikéjét oklevelesen meghatározni“. akarni, mert a nyelv oly szabad alkotásnak is helyt ad, minő a legszilajabb költői képzelődés vagy kedvesapongás mögött sem marad hátra. Én tisztelem az összehasonlító nyelvészetet, s erről Hunfalvy P. is vön értesülést, hanem az még nem minden. És Hunfalvytól nem vehető épen rossz néven, ha említvén „a híres filozofia tudományt,“ kicsinléssel szól felőle, mert ez neki már szokása, másfelől az a bölcsészeti gondolkodás, a melyre munkáiban ismerhetni, nem is egyéb mai nap, mint csak épen híres. Ő, hiszem azon bölcsészetről szól kicsinléssel, a melyet ösmér; tudnillik a magáéről; ez jogában áll.

A nyelv, mint emberi szellem műve, dolgok tárgyak neve. A d o l g vagy t á r g y (nap, isten, világ) ugyanegy; a n é v (nyelvek szerint) különböző, hasonló vagy épen ellentétes. Lucus a non lucendo. De a dolgok nem üres, holt lények, hanem bennök erők, törvények munkálnak, nyilatkoznak; és pedig elménk meg szokta különböztetni bennök a lényegest a látszattól, az allományit (substantiale) a járulékitól. Egyik tárgyat elnevezé az ember egyik, másikat másik tulajdona után; vagy épen a magyar ember a lényegi, másik csak a látszati oldalt vette észre, s fogadta el indítóul a dolog elnevezése végett. Sőt tetszett valamely nyelvnek úgy és nem másképp alkotni szót, mint Humboldt írja: aus freier Lust, teremtoi játékból: ki veheti kérdőre? Az összehasonlító nyelvész? Soha! A mit a képzetek társakozása egy Shakspearenél, egy Jean Paulnál vagy magánál a népnél, dalai, meséi, közmondásaiban szabad, senkitől nem engedelmezett, de nem is kért módon összehoz: mindazt előhozhatja, mindazt a szabadságot követheti a nyelv és jaj a nyelvnek,

a mely ebbeli szabadságát nem követi, nem használja, mert megkövesül, elveszti szülemelő erejét utóvégre. Mondom, ismét mondom, „okleveli bizonyosságot“ ne keressetek a nyelvben; ne is feszítsétek a szellemet a tudvalevő szabályokra, és úgy ne a nyelvben, mint ne egyebütt. A maga önutú, szeszélyes, daczos alakáiban a nyelvet követni, a nyomokat kimutatni, ez nem épen oly csekélység, mint pusztán az adatok emberei gyanítják. Tíz összehasonlító nyelvészünk lesz addig, míg nem kettő olyan, minőt, előbbieik után, ohajtok, Czuczorban pedig jó formán birunk is már.

Ha tehát történik, hogy valamely tárgyat ez a nyelv talán lényegi, amaz ellenkezőleg látszati oldalról foglal és nevezett el, és erre a betűk vagy hangok segítségét sajátos módon vette igénybe: nem lehet-e szólni bölcsészeti nyelvművelésről, mint ezt, Czuczor után, tömérdek példában isméri a magyar olvasó már eddigelé? És ha nyelvünkben talán inkább lényegi mint látszati oldaláról van elnevezve a dolog, nem mondhatni-e, hogy a magyar elme inkább bölcsész mint költői határozmányait ragadta meg annak, vagy megfordítva? Így a bölcsészeti nyelvművelésről, igenis, lehet sőt kell szólni, ha nem akarjuk egyoldalúságban szilárdítani meg a nyelvészetet, mitől isten őrizzen. De ez a bölcsészeti nyelvművelés korántsem azt teszi, hogy mindig kategóriákat pergessünk ajkainkon; hanem ez uton lehet szólni valamely nyelvnek bölcsészeti vagy költői hajlamáról, de akár ezt, akár azt mondjuk, mindig bölcsészkedve, okot fejtve szólunk, különben az egész nyelvészetet igen közönyös dolognak tartom, olyannak, melyben semmi sincs egyéb emlékezeti tudatnál, a lélek bensősége nélkül.

Mindezekről azonban elűt Hunfalvy P. értelme a bölcsészeti nyelvművelésre nézve. Szerinte „bölcselmi magyar nyelvtudomány az leendő egyszer, mely felfogva a nyelvek közötti egyezést és különbséget, fel az altaji nyelvek általános jellemét, azok mélyébe hat, s a magyar nyelvnek minden izikéjét oklevelesen meghatározza“¹⁾. A mi ezenkívül van, szerinte, ráfogás, ugyhivés. Látni való, hogy ő pusztán csak adatokat szeret a nyelvben még pedig írott adatokat. Ez igen fontos egy dolog, de az élőnek van élete is nemcsak története, jövője is, nemcsak múltja. Én ezt is becsülöm Czuczorral és Lugossy és Ballagival együtt, míg ő csak amazokhoz ragaszkodik. Ez érdeme egy részről, mert munkássága eddigelé is bámulatos, és hibája más részről, mert türelmetlensége már is kiállhatlan. A bölcsészeti nyelvművelés nem törli el a nyelvek közötti különbséget, ha bár egyes hangokat, szókat végső elemekig bonczol is. Ugyanazon hangot más-kép veszi más nép. Ugyanazon tárgyat más tulajdonság után nevezi el más nyelv. Ugyanazon nyelvtani alakot más módon szerkeszti más nyelv. A hang egy, de a felfogás különböző. A tárgy egy, de sokféleké a benne fekvő tulajdonok. Egy az értelem, de más az alak, p. a mondat formája.

Ha tehát említi Hunfalvy, hogy nem tudja: „miért nevezte el az ökröt a régi hindu a vah (vehere) szótul, a görög a boare-tul s a magyar az öklelni-tul,“ ha nem látja be „azon belső metafizikus szükségét, melynél fogva különböző uton nevezték el a nyelvcsinálók az ökröt,“ és ha „az erre adandó felelettől függ az igazság, melynek hódolni fog“²⁾: ugy előbbienekben kész az eligazító felelet.

1) M. Akadémiai Értesítő. 1855. II. 153 l.

2) Magyar Sajtó Tárczája. 1857. 21. vagy január 27-ki szám.

Hiszen a magyar sajtói Tárczában hozza fel maga Hunfalvy, hogy „némelyek a szanszkr. uksan-t (taurus) seminatornak értelmezik.“ Hogy ez épen valami nagy metafizikus szükség volna, arra semmi szükség, mert a nyelv a képzet dolga, nem pedig a gondolaté s épen azért különböző. Ha a gondolaté volna, ugy nem volna különböző; mert a gondolat egy és ugyanaz, p. az ökör sehol sem tartozik nem szarvas állatok közé, de tulajdonai után egy osztályba eshetik lóval, tevével; s a lovat, tevét is el lehet vala nevezni v a h (vehere) szótul a nélkül, hogy mindaztal ló és teve összetévesztetnék az ökörrrel. De az öklelni-tul lovat már nem igen fog nyelv nevezni soha, mert a ló nem öklel. És így a metafizikus szükség mindössze is a dolog, a tárgy maga. „Vah (vehere), seminator öklel, boare,“ mind tulajdonságai az ökörnek, ennélfogva lehete is közülök akármelyik után neveztetnie; mint nem fogna meglepni, ha körme, szarvai után neveztetnék is valamely nyelvben talán szarvasnak, körmösnek stb.; mikor csak annyiban volna beleszólója a bölcsészetnek, a mennyiben elítelné hogy melyik nyelv nevezi lényegesb vagy kevésbbé lényeges oldal után ugyanazon tárgyat. — Így jár el szellemünk a nyelvalkotás körül. És gyanus az a bölcsészet, mely nem tudhatni vél oly dolgokat, melyeket még nem tud, ellenkezőleg nem tudni vall olyakat, melyeket tudhat. Ennélfogva semmi nagy bölcseséget nem látok abban, hogy „miért nem jelent a menni szó repülni-t.“ Ez a szörszálhasogatásnál is finomabb; és lehet, hogy igen gyakorlati, de a „lét és tudat“ bölcsészetének vele semmi köze. — Térjünk vissza ennek ügyéhez közelebbrül és végezetre.

XVI.

Ugy tetszik, legalább nekem, hogy az a fenséges tudomány, melyet mondaszerű adatból Püthagorás óta filozófiának hí a tudós világ, jelen korunkban megállapodott. Lehet, hogy az időjárás vön új fordulatot, s az ugynevezett gyakorlati szellemeknek viradt fel, de hihetőbb mégis, hogy valami nagy esemény történt a tudomány életében, mely miatt, vagy mert akadály, vagy mert fontos előhaladás, lehetlen kissé hosszabb időre meg nem állapodni; első esetben, hogy elhárítás-sék; másodikban, hogy reá mivelődjek a kor, s utána érjenek az elmék. Én ez utolsót hiszem.

E részben a német szellemet illeti a dicsőség. Ezt bevallani az igazságnak vitt hódolat. Egyszersmind állíthatjuk, hogy a bölcsészet elérte férfikorát, vagy legalább tulvan a fejlődési korszak vergődésein. Ezen nyilatkozattal, megvallom, azon tudósainknak ohajtók egy kis örömet szerezni, kik a németországi bölcsészeti mozgalmakban, miképen Kant óta történt, megrovandónak lelék a rendszerek egymásutáni gyors következését. De ugyanazon tudósainknak mondok más oldalról keserűséget, ha állítom, hogy ilyes felfogással s ellenvetéssel akaratlanul is elárulják, hogy igen elmaradtak, vagy tévuton járnak, talán vég meghasonlásban is vannak a mai bölcsészeti tudalommal.

Ma már nem igen nagy szerencse az a bölcsezet, mely tapasztalat, kétely, bírálat s több efféle vezérige után indul. A tudomány megnyeré immár a lehető szervületet, s amaz elemekből elfogadta mindazt, mi bennök életrevaló, elsajátítható volt; minek öntáplálkozása végett hasznát vehette. Hasonlóul elvirultak a váladékos (ekklektikus) bölcsezet tavaszi napjai; szinte késői dolgok a nemzeti bölcsezet ferdén látott alakulásai: az angol vagy skot közérzék, a francia felvilágosodás, a német alanyiség részszerintiségei.

A tudomány épületén egy új emelet van készen; ezt kell meglaknunk, megerősítnünk, hogy tovább építhessünk. A szellem, úgy látszik, megfáradt a nagy munkában, s hosszabb időre pihen, a míg új irányt lel. Láthatni ugyan mai nap is némely nyomokat, de koránsem új, hanem csak megújított kezdettel. Az eszmeiségnek (idealizmus) sikerült a rendszerbe ömlés, a tudományi alak megnyerése, míg a másik oldal, az anyagiság, mind hiába küzd szervületért, alakért, elevenségért. Most tehát emez utóbbi újra kezdi a harcot ¹⁾, mint Macready Macbethe, mikor már haldoklásából még egyszer fölemelkedik, s megerőteti magát utoljára. Mert mióta a természet, az anyagi világ is átszellemült, azaz tüneményeiben magánál fensőbbre, nemesebbre utal; senki okos nem lesz eléggé bohó a természettudományok ítélő széke elé vonni az eszmeiség elvét. Pedig ez volt a rendes eljárás. A természet, mint tények országa, volt az ítélőszék, a legfelsőbb bíróság. Hányszor állíttatott szembe egymással ész és anyag,

1) Feuerbach, Vogt, Moleschott.

szellem és természet? Mai nap épen a legnagyobb természetbuvárok, Liebig, Humboldt stb. tesznek tanuságot a szellem ügyében.

Ha tehát megújult az anyag és szellem ős kérdése, körülbelül annyi várható utána, mint a mi eddigelé történt, hogy az eszmeiség újra megfelel magáért, föltevén, hogy legyen valakinek kedve folytatni a vesztett ügy csatáját.

Erre gondoltam én már, midőn a bölcészeti fejlődés megállapodásáról szólottam. Legfőbb az, hogy ezalatt időt nyerünk elérni az előre haladott irodalmakat s egy szivonalra emelkedni velők. Csak az a kérdés: miképen használtassék fel az eltölteni való idő. Mert ennek is több módjai lehetnek. Nálunk az volt eddig szokásban, hogy a bölcészeti vagy általán, tudományos jelenségeket a külföldön kelle megszeretnünk előbb s aztán nagy ügygyel, bajjal ültetnünk által, s honosítani meg. Ilyenkor a mi tudósaink belé kapaszkodva egy egy külföldi nagyságba, vitték a nevét s tudományát csudálatra méltó buzgósággal, tüzzel, vassal; inkább mint honfitársai oda haza. Sohasem szerették jobban Coccejust, Voetiust, Ramus Pétert saját népeik, mint mi. De az ellenkezővel, a gyűlölettel is így voltunk. Sohasem, üldözték jobban Hegelt oda haza, mint nálunk. Azonban a szeretet épen olyan volt mint a gyűlölség: bűn. Mind a kettő tekintély rovására történt; s ez mutatá és mutatja ma is azon álláspontat, melyet a bölcészet, mint tudomány, irányában elfoglalva tartunk. Így hallhatni közöttünk ma is sokféle bölcészetről. Rousseau és Voltaire felől, ha tetszik, ujdonságképen csak jelenleg olvashatunk eligazító elmélkedéseket. Van

embere a mult századi bölcsezetnek oly meggyőződéssel, hogy a mi azóta történt, mind hiába történt. Így rothasztjuk az életet fölösleges tudni valókkal, miket már régen el kellett volna felejtetni, vagy csak annyit tartani meg belőlök, mennyit ételből a gyomor, t. i. a táplálkozásra szükségeset. — Mind e jelenségből mégis annyi esik dicséretül a magyarság szellemére, hogy nem volt oly habütése az eszmék mozgalmának Európában, mely közöttünk nem érzett volna. Mindenkor belé estünk a mozgalom körébe, s fejlett körülünk a szellemi tériség, mint naptól a világosság. Ez nagy szerencse, így és nem másképp magyarázható meg, ha nem hullottunk ki, mint önmiveltségű nép, az idő rostájából.

De a mi bűnünk, szeretet és gyűlöléssel egyiránt, igen természetes volt mind eddig. A népek egymásnak mesterei. Egyik a másiktól tanul; és nem mutathatni nemzetet a földön, melynek hiányzott volna a maga mestere. Történik aztán, hogy a kezdet durvasága lebárdoltatik a műveltség simító befolyása által; s a nemzetek rokonulnak a pallérozódásban. Azért egy részről időelőtti volna kedvünket veszteni a munkához, mert még nagy tudományi multtal nem dicsekhetünk, de más részről férfiatlan is, mert erősegett állapotra mutatna, mint-ha félnénk a munkától. Tanuljunk csak más népeket, irodalmukat: meglátjuk, hogy a mi nem nekünk való, bizony nem ragad ránk erőszakosan, csak el ne hagyjon bennünket az eszmélkedés, a magunkra gondolás. Arra, hogy tudományban eredetiek, önállók legyünk, nem is oly szükséges a nemzeti eredetiség, mint az emberi szellemnek fölismerése. Költőenél e részben kedvezőbb a bölcseész sorsa, mivelhogy nem oly lényeges nála a

nyelv és ebben rejlő forma, mint a költőnél. De ha még a költészet is idegen formák után műveli magát és még sincs elzárva előtte az eredetiség, mennyivel kevésbbé van okunk kételkedni magunkszerű bölcsészeti önállósággon, ha szinte ellene mondok is más részről minden olyan lehető nemzeti bölcsészetnek, mely az értelmi és érzelmi természet valamely saját vegyülése, aránya után, égalji viszonyokból származnék, mint a „Propylaeumok“ szerzője akarja.

Bölcsészeti önállóságot azonban nem ujonnan fölmelegített módok és elvek, oldaltvásti elmélkedések, viszketeg különbségek adnak, hanem egyenlő méltatása mindannak, minálunk az idők folytán az eszme javára, s érdekében nyilatkozott. Ez volna már az a másik üdvös foglalkozási mód, melyet az eltölteni való idő alatt fölhasználtatni, nemzetünk s irodalmunk részéről, ohajtok. Tehát valamely történeti szempont volna elfoglalandó, s erről tekintendő át a magyar szellemnek e tárgy körüli forgódása.

Nem én vagyok első, ki ezt sürgetem. A magyar akademiáé e részben az elsőség, mert felállása után mindjárt, 1831-ben már fontosnak hitte pályakérdésül adni fel: tudományos mívelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a filozofia állapotja iránt; és tekintvén a filozofiát, miben és mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél. És épen az, hogy nem én vagyok első, hanem az akademia, mutatja, miszerint tárgyam földerítése a nemzeti tudományosság ügyébe vág. A beadott pályaművek lehet, hogy megfejtették a kérdést, de a további nyomozást nem tették fölőselegessé. Elismérve Balogh Pál és Hetényi pályairataik becsét —

mert ők voltak a versenyzők — annyiban mégis hiányosnak mondható mindkettő, hogy első inkább támaszkodik a bölcsészet íróira, összeköttetésben a külfölddel; másik, történetére; az írók bővebb ismertetése nélkül. Mert ha kifonják is a tudomány történetének szálait, de az első csak halmazosan, nevek egymás után rakásával elégszik be; a második némi tartalmat is ad régi bölcsészeink irataiból, de mind a mellett csak egy pár helyen, mig legtöbb esetben nem hagyja belátni: honnan, mit és miért állít, ekképen nem vagyunk minden lépten biztosítva iratában, hogy jó helyen járunk-e csakugyan; s a történeti alap mintha ingana lábaink alatt. Megértjük például, mikép Arisztotelest vagy Cartest követé egyik vagy másik bölcsészünk, de nem többet ennél; s nem marad egyéb hátra, mint szavukra hinni belátás nélkül.

Ez oldalról kívánatos volna minden egyes bölcsészt át meg át tanulmányozni, s kivonatban közzé tenni, mások ítélete alá is bocsátani az irodalom útján, hogy a holt képmé megelevenednék lelkeinkben. — Alapos reményeim vannak hozzá, hogy bárminő parlag is a mi régi tudományosságunk mezeje — mégis csak a mienk az — nem egy buvárkodó elmének fogja, épen ezért, maga felé ragadni szeretetét.

Ha mégis a történeti szempont fölvétele után aggodalom keletkeznék az iránt, hogy adataink sovány multra, szégyenlendő kezdetre fognának visszavezetni: ez a legalaptalanabb aggodalom volna, s épen ellenkező a történeti szemponttal. Hiszen a történetnek épen azt kell mutatni, a mi történt, a mi megesett; s megvallom, én nem volnék oly nagyra vele, mint közönségesen a történetírók, hogy a mi eleinknek a tűzmadással nem épen legalább

való fogalmuk volt istenről. Sőt egyáltalában kétséges előttem minden nagy kezdet; akkor pedig, ha netalán az utódok a nagy kezdet után is alászállottak, nevetséges. Sohasem vált szégyenére a görög elmének, különösen az ion iskolának, bogy Thales a vizet, Anaximenes a léget, Anaximander a vizet és léget, Heraklit a tüzet, Empedokles az elemek khaósi vegyületét tartá a dolgok kezdetének, míg Leucipp és Demokrit a parányokat (atomokat). Ki veti szemére a Püthagorás által alapított olasz iskolának, hogy istent az anyaggal együtt hívé öröktőlínek s ezek egymásra működésének harmóniájából hozta ki a világot? Így vagyunk a többi oskolákkal is. És miért nem volnánk így továbbá minden egyes népekkel és tudósaikkal? Nekünk magyaroknak, utoljára is csak magunknak kell magunkat felfogni, megismerni; s vajjon aggodalmasan kell-e nyulnunk Laszkói Csó k á s Péter bölcseSZetéhez, mert ő a lelkeket, a test halála után, egész saját, nekik való helyen egy nagy társaságban együtt tartja, mit bölcseSZnek tudni alig lehet; piruljunk-e, ha Pósházi előtt nem látszott épen nevetségesnek a föld napkörüli forgása, míg Sartori Bernát egy századdal utóbb is lehetlennek hitte azt?

Szokjunk hozzá észrevenni a kicsiségeket, majd rá kapunk a nagyra is. Hibábul, tévedésbül még a kicsi jó. A történeti szempont már legbiztosabban juttat bennünket eme nem irigylendő jóhoz; de ha egyszer nincs jobb, az is több semminél. És ha netalán úgy látnók, hogy az a nagy bölcseSZeti tökély másutt is csak nagy idők és törekvések munkája s eredménye, nem kapnánk-e vidámságot, kedvet a tudományhoz inkább, mint bölcseSZeink szokásos gyakorlatával, kik elsajátítván a fő eszméket a

külföld tudósaitól, vadonat ujdonság gyanánt bevetik közinkbe rágódni és veszekedni rajtok mint Pósa-házi korában Cartesen, Rozgonyi korában Kanton, Szontagh Gusztáv korában Hegelen? Ki látta fejleni azon körülményeket s föltéteket, melyek alatt, által és között az említett bölcseészek tudománya nem épen szörnyeteg szü-
lött, vagy az emberi elmejárásnak ficzamos gyermeke, ha-
nem rendes maga utjáni teremtmény gyanánt mutatkozik,
s természetesnek találtatik? Senki! — Pedig ha egyszer be-
vétettek tudósaink által, kellett annak valami belső oká-
nak is lenni. Az nem lehetett pusztá rántapadás. Ily
módok előadásával ohajtanám én elfoglalni egy időre
bölcseészeti irodalmunkat. De még eddig elhanyagoltatott
közöttünk a bölcseészetnek ily utu művelése; szakadékos
jelenetek mutatkoztak folytonos velebánás helyett. Föl-
vettük, letettük a tárgyat, mint a pert; s nem adván
semmit lelkünk elevenségéből a tudományhoz, elidősült,
előcskult a legszebb ujdonság is, mig végül hasznavehet-
len jószág gyanánt rajtunk veszett, rajtunk száradt mint
a gyalázat. Hiányzott a szerves munkásság, fejlődés.

Mindez semmi volna magában, ha némileg elvből
nem történnék. Talán minden gonoszkodás nélkül állit-
hatnám, hogy mi, magunk között elméletét állítottuk
fel a nemgondolkodásnak. Valaki elkiáltá magát egy
rosz órában, hogy a magyar szellem fellengösdí járásu,
és legott elkezdünk lenni gyakorlatiak, életbőlosek s
ellenségei minden elmélődésnek. Hetényinek szüksége
volt a gyakorlat erősbödésére, s igyekezett bebizonyítani,
hogy a magyar „keleti faj“ és „gyakorlati irányu“; így
felhőt támasztott a szobatudósság ellen. S általában a
tudós czimet gunyul szokták használni akademikusok

épen úgy mint ujdonságírók, előtte utána, kivétel nélkül. Aztán velönket veték latba, s mérlegelék az érzelmi és értelmi természet vegyarányát. Honnan mindez állítások? Felmutatta-e valaki: miben áll a magyarság szelleme; gondolatjárása kezdettől mostanig? Művelődési történetünk csak most kezdődik, mióta az irodalmat, s tudományosságot fejtegeti egy két elme, de még nem jutotunk el a magunk megismerésének határpontjához.

És legyen kárhoytatás nélkül mondvá, de mégis megmondvá egyszer és őszintén, hogy a történeti életére oly sokatadó magyar népnek bizony nem válik dicséretül az a fél meleg fél hideg indulat, melylyel a legujabb magyar irodalom történeti irányát fogadja, ha még most is csak áldozatul kell vinni az írónak minden tudományát, erkölcsi s anyagi haszon kétes kilátásával. Mit nem követ el az irodalom, hogy kellő méltánylást gerjeszzen Szalay, Teleki, Toldy e nemű vállalata iránt? Micsoda mesterséges az a kelet, mely a „Nemzeti könyvtárnak“ csináltatott? Az „Erdélyi történelmi tár,“ a tudós társasági „Magyar történelmi emlékek“ hasonló utánalátással remélhetik az életet. Az ember ohajtana ilyekről nem beszélni, mert kinos kinnal esik. De a kényszerüségnél, mely ilyekről beszélni kötelességül teszi, fájdalmasb volna mégis a hallgatás.

Senkisem olvasta hivebben a történetírókat, mint én; de hát hol volt az a magyar történeti munka, mely kielégített volna? Hadainkról, katonai erényeinkről meglehetősen hallottam; valamint jelenlenni véltem magamat nem egyszer a Rákoson vagy Budán a nemzet tanácskozásáiban. Figyelemmel voltam az ipar, czéh s jobbágyrendszer multjára, s már már történetíró lett belőlem, de

mind nem láttam, mind nem találtam még fel azt a lényegyet, vagy inkább ős alapot, mely középpontja fogott volna lenni az én bölcsészeti-történelmi dolgozatomnak. Mikép a füstész, midőn arcot másol, a szemet rajzolja ki legelőbb, hogy mintegy folyvást nézhessen a másolandó egyén lelkébe: úgy kerestem én azt a szemet, melyen a magyarság szellemébe láthassak, s nem találtam.

Kiki megérthet, hogy az én tekintetem s vágyódásom belső történet után sovárog, melyhez az irodalom ismérte ad vezérvilágot. De az irodalomnak sem minden ága ver ide. Mert más valamely tudomány története a nemzet irodalmában, más ismét oly tudományé, mely magának a nemzetnek belső története, s alaplényiségére vonatkozik. Mint az egyes igen rég óta vesz és tesz, alkot és ront az életben, mielőtt teljes tudalommal birna minde felől: úgy a nemzet. És pedig a szellemnek ilyféle nyilatkozása hiába mondatik egyesben ifjui megnemgondolásnak, nemzetben kezdeti műveletlen kornak; annál jobban magyaráz és fest mindkettő. Nem ok nélkül vetetem hát én magamat utána ilyen mozgalmaknak a magyarság szellemi életében; nem ok nélkül kerestem össze a nemzet dalait, közmondásait, meséit, s ohajtanám ismerni most bölcsészetiét. Nekem az alapvonásokat nem adja ki a polgári vagy világi történet. Nekem a polgári élet körülményessége, közel és távoli befolyásoktól függése a legmeglepőbb eseményeket adhatja had és békében; de maga az egész polgári élet olyan, hol sokan csinálnak egyet. Melyik a sok közül a mester, nem bírom kivenni, mert gyakran a vezér is vezettetik. A szellem függ, háttároztatik. Mennyi játéka van mindenféle ingernek az ember lelke körül. A dicsvágy még legártatlanabb, noha

legbizonyosb. De a kül s erőszaki befolyások! Ha észreveszem is a sok egyesben a nemzeti lelket, de sokkal inkább rajta kapjuk a szellemet az igazságon, midőn is ten, világ, lélek eszméivel foglalkozva lepjük meg az egyest; midőn gondolatait, és érzelmeit vallás, bölcsészet aztán szépművekben tárja elménk, szivünk elé; s úgy gondolom, hogy eme dolgok ismerete az a szem, melyen a nemzet lelkébe pillanthatunk.

Nem kisebb tehát ohajtásom, mint belátást, meggyőződést szerezni arról: micsoda fokát bírja meg szellemünk az elmélkedésnek, s mi a magyarnak belső embere a gondolkodás szerint; s hogyan mutatkozik ez a bölcsészet történetében. És ha mind ezt ki tudnók fejteni, magyarázni! Ha módunk esnék a földig alázott bölcsészeti műveltséget nem lábra állítani, hanem mélyebb sülyedéstől megóvni! Mert ha százszor derül is aranyidő az anyagi érdekre, melyek hatalom és nyervágy uralkodása által szinte divattá emelvék: még sem fognak lehullni magasságukból az égnek csillagai, melyek a világutazót vezetik; ezek pedig épen a magas metafizikai eszmék, a szellemi világ vezérszövétnekei. És ha csakugyan elvéljük s meggondoljuk: miben áll parányiságunk, mint nemzeté, saját népé; mi vitte elő eddigi sorsunkat vallás, polgárzatban; mi az, minek nevében annyiszor formáltattunk ujjá ezer év alatt: úgy fogjuk találni, hogy az mindig és kivétel nélkül valamely észiség, változott meggyőződés, emberiségünkhöz méltóbb felfogás, értelmi alap nevében s érdekében történt; és ha külön czimet szán is művében az anyag ügyének a történetíró, s megjegyzi az időt, mikor külső jóllét, vagyon előmenetelt vőnek: mégis a nagy életet intéző mozzanatok mindig az eszme, az igazság, a

magasabb gondolkodás ereje által születtek; sőt magának az anyagnak többre becsülése is onnan van, mert tisztultabb felfogás bánik vele; holott értelmi gyarapodás, eszmék körüli jártasság nélkül az anyag igen könnyen megöl.

Mivel pedig nálunk hamar elszaggatják egymástól az élő igazságot, minő például ez is, hogy anyag nincs szellem nélkül, s megfordítva, de mégis emez utolsó a nemesb, óvást teszek minden egyoldalú, ügyvédi felfogás ellen, mely csak ellentétek szerint, a maga eltépett állapotában képes fölismerni az igazságot, s arra, hogy anyagot és szellemet összerüen, együttesen fogjon fel. végkép gyarló, s egyáltalában képtelen. Az ilyen felfogás ellen óvást teszek, s újra mondom: ama nagy változások, melyek az európai népségek közt idegen magyar elemet megtartották, koronként elővitték, mindig az eszmeiség jelszava mellett történtek. Hogy ne volna hát érdekes tudni ama változások mélyebb fekvésü okát, vagyis az idő lelkében működött értelmet, meggyőződést; mert hogy a keresztyénség, a hübériség, a hitujítás, a szabadelvűség csak külsőleg ragadtak volna ránk, s nem meggyőződéseinkben vertek volna gyökeret, alapot: megfoghatlan. A történeiszet ugyan kijegyzi helyét most német és bizanczi, majd szláv és vegyes természetű befolyásoknak, ugyiszinte bevon bennünket legujabb idő szerint, az európai bölcselezkedés ármozgalmába: de kimagyarázni, okot fejteni még eddig vagy módjában nem állt, vegy érdekében. Ide járulnak azután a hidegség, közönyösség utáni meggyőződések az emberekben; például az a meggyőződés, hogy a magyar sohsem törődött az elvont eszméekkel; az nem természetéhez való; ha őseink nem sokat gondoltak velők, miért lennének mi különbek, mint voltak apáink?

Ez igen fontos ötlet némely történeti egyoldalú miveltség előtt, de máskülönben nem igaz. Mind a mellett bizonyos, miszerint a kik a történetet az emberi szellemen kívül keresik, vagy történeteikből a tudat, a gondolat életét kitudják: előbb utóbb kiesnek a történetből minde-
nestül magok is. Részletesség, töredékesség soha meg nem tart. — S megvallom, e ponton engem egyes, társalgási mondatok, önkénytelenül elejtett szavak is érdekelnek jóra való emberek szájából. Itt azonban nem szükség urát adnom: kitől, noha ma is élő magyar írótul hallottam ily határozott, egyenes nyilatkozatot: „a tudományok legközelebbi változása, tökélyesbülése abban fog határozódni, hogy a metafizika elenyészend közülök“. Egy ily mondat bárminő elszigeteltnek látszik is a papiroson, mégsem áll magában. Ám enyészsen ki a tudományok sorából minden metafizika, jobban lesz-e akkor? De a mondat egyáltalán helytelen. Hogy ez megtörténhetnék, embernek tulajdonlag nem kevesebbről, mint eszéről kellene lemondani. Azonban kérdés: lemondhat-e? A vakand tur, mert neki turni kell; az ember gondolkodik, mert ez által ember. De továbbá az sem hiábavaló kérdés: mi minden fogna ez esetben maradni tudmánynak metafizika nélkül? Bizony legfőlebb is meddő, sivatag tekintet a külvilágba, mint az állatok megrebbenése. Még csak heraldikára sem lehetne kilátásunk.

Igaz ugyan, miszerint nagy emberek, sőt egész tudós felekezetek ovakodtak a metafizikától. Névszerint Newton, de csak a természettanban; mind a mellett semmi sem bizonyosabb, mint hogy maga sem tette. Az ilyen ovakodási beszéd aztán nagy névi tekintély gyanánt foly ki a világba. Isten tudja, hány ember hiszen

ugy mint ő kitalálta ejteni a szót, ha szinte nem érti is. Hasonlóul tilt a metafizikától az anyagi s tapasztalati bölcsész, de még sincs avagy csak egy is, hogy tudta volna őni magát Locketól kezdve Moleschottig.

Se a természet, se a szellemi világ nincs addig kiösmérve s kellően felfogva, míg átlátszóvá nem tétetett a buvárló gondolkodás által. Mint nem pusztá vakeseeményt látunk a természetben immár, ugy kell kiösmérzeni a szellemnek a történetből, mely az összes emberiség vagy egyes népfajok szerint válik emberiség vagy nemzet szellemvilágának tükörévé. Mert a történet nem csak tények halmaza, előszámlálása; de sőt inkább a tények magok is akarát, elhatárzás, meggyőződés műveletei. E szerint a mi nálunk az idő folytán ténynyé vált, az egyszersmind visszamutat a lélekre, a meggyőzések mibenlétére. Csak a tények és meggyőzések szigorú egybefoglalása viheti oda műveltségi haladásunkat, hogy saját egész valónk, nemzeti méltóságunk, magunk és az emberiség irányában önisméretté világositassék fel, s egész történelmi életünk átlátszóvá tétessék a nemzeti öntudalomban.

Ennyi, a mit mondani akartam, ennyi az, minek végbevitelére szólitom fel a magyar tudományosság embereit azon idő elfolyandása alatt, melyre a bölcsészet jelen korunkban megállapodott, vagy legalább megállapodni látszik. Különösen minden szeretettel fordulok a hazai bölcsészet művelőihez. Emlékeztetem őket az eddigi fogatlan kísérletekre a bölcsészet útján, melyek mint rendszeren idegenből jött mozdulatok, csak függelékei a külföld munkásságának, mint ügyekvés csak vesztegetése az erőnek, mint előmenet, csak toldozásai a szellem életének.

Azonban a szellem soha sem fog előmenni a maga természetén kívül. A szellem élete a gondolkodás, előmenete a szervesség. És ha már az anyagi világban is oly szerepet játszik ez: mennyivel inkább a szellemiben. Sőt szervesség a szellem igazsága, egészlete. Azon kívül csak töredék, összefüggetlen részenkéntiség. Ohajtásom ennélfogva bölcsészetben is visszafordulni, meddig csak nyomokat lelünk, a mult emlékeihez. Helyezzük be hát magunkat, bölcsészetileg is, a történeti állás jogaiba, mint a költészeti oldalon eddigelé behelyeztük már. És midőn ezt ohajtom, nem beszélek valamely soha nem gyanított eredetiségről, hanem gondolkodásról, olyanról a milyenről: ez lesz az eredetiség. Mert az eredetiségre nem szükség egyéb mint az emberi szellem buvárlása, fölismerése. Ez uton senki elől sincs elvéve az. Ily formán együtt vagyok azokkal, kik a külföldi bölcsészet mozgalmaitul ónak: de koránsem nemzetiségi önségből, hanem, mert szeretem hogy mi is gondolkozzunk, nehogy megemésztessék belső emberünk. Együtt vagyok továbbá azokkal is, kiket anyagiakban a külfölddeli verseny dicse ösztönöz: de reszketek ama szellemi szolgaság előtt, melybe már eddig is süllyedtünk, hogy eszméink, gondolataink sincsenek, mielőtt idegen könyvet át nem lapoztunk. Ez oly vivmány, melyért nem magunk fáradtunk; oly dicsőség, mely magunk előtt aláz meg; oly előmenetel, melyből még igen sok van elmaradva; oly nyereség, mely veszteséggel ér föl.

Tudom én hogy a gondolkodás egyetemesbe visz: a nemzetet összeköti az emberiséggel. Tudom hogy minden folyó a tengerbe siet, de mégis a tenger a folyók éltetője, folyók a tenger élete. Kölcsönhatásban áll egymással

a kettő: nemzet és az emberiség, folyók és a tenger. Tudom, hogy a vízcep természete nem más akár Tiszából, akár Rajnából merítették, de mégis a Tisza délre foly, a a Rajna északra. Ilyen lenne talán az, mit a hazai bölcsészet neve alatt értek? Ugy vagyon! mert az egész csak hasonlítás. Hanem az igaz szó ennyiben áll: bölcsészeti multunk összeállításából folyó fogna elő állni a szellemi élet mozgalmával, elevenségével; és ki fogna tünni a munkarészlet, melyet a magyarság elméje von a gondolkodás nehéz pályáján. Az a részlet, melyet nemzetünk az ész, a tulajdonképi emberiség ügyében leszolgált. Azon illetőség, mely reánk mint nemzetre, az emberiség egy családjára, világpolgári kötelesség gyanánt esett a közös teendőből.

Vajha senki ne lássa magát oly nagynak, hogy kicsit lásson ebben s méltatlan magához! Vajha előítéleteink földet veszítsenek a bölcsészet mezején, s adassék el. lenkezőleg tám az önisméretnek és a nemzeti tudalomnak az által, hogy az idők rendiben mindig volt annyi életrevalósága szellemünknek hogy, ha rátelt az idő, szert fogga rendesen a szellem, a gondolkodás nehéz, de dicső munkájában. Öt hat század beszélhet nálunk a bölcsészetről; s a mit ők beszélnek, az lesz a magyarság szelleme, s bölcsészete okvetlenül.

Nyomási hibák,

Lap.	Sor.	Helyett	Olvasd.
75. felülről	19.	hat. i.	ha t. i.
84. —	14.	vitágot	világot.
94. —	8.	tökéletlenebb	tökéletlenebb.
95. alulról	6.	bélyege nincs, mód	bélyege, nincs mód
107. felülről	8.	vegyük	vegyük
120. alulról	9.	ogitare	cogitare.

120. - B496

B
4681
.H8
E74

